

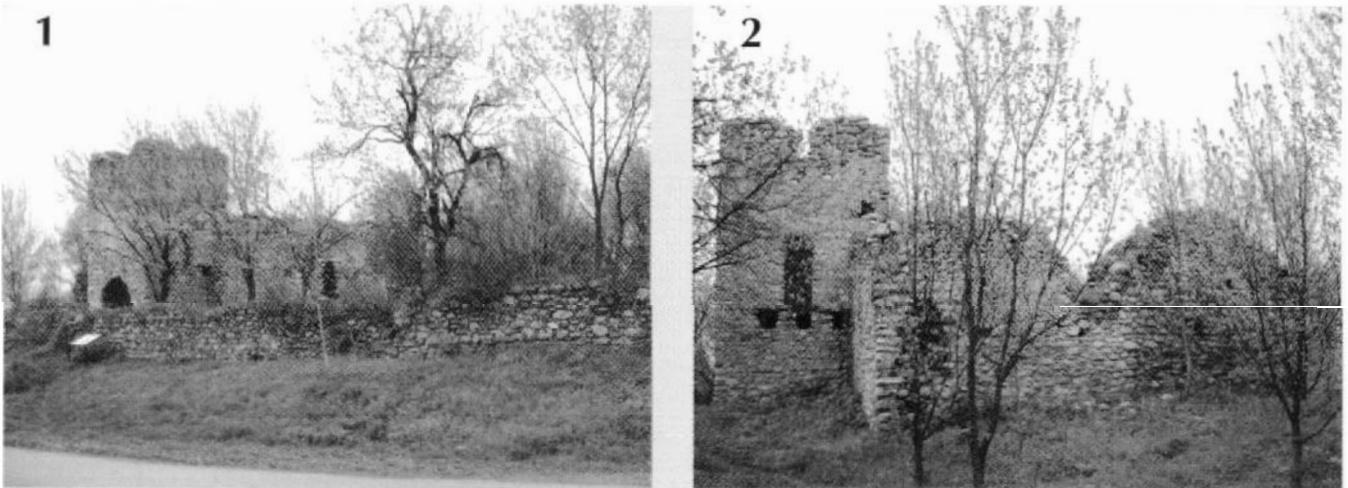
Dévai EMKE-füzetek 9.

Schreiber István

Hátszeg-vidéki várak és középkori templomok

László Gergely színes fényképfelvételeivel

1. Felsőszálláspataki vár
2. Felsőszálláspataki kálvini kápolna
3. Krivádiai őrtorony
4. Malajesdi vár
5. Malajesdi vár, bejárat a III. szinten
6. Reketyefalvi vár

Dévai EMKE-füzetek 9.

Schreiber István

Hátszeg-vidéki várak és középkori templomok

Színes fényképfelvételek: László Gergely

2010

Kiadja a Corvin Kiadó Kft., Déva

Igazgató:
Varga Károly

Írta: Schreiber István

A borítón:

Háttérben: Várromok az Orlya-tetőn
Baloldalt: Óraljaboldogfalvi műemlék templom
Jobboldalt: A XVIII. századi Kendeffy-kastély

Műszaki szerkesztők:
Dani Ágnes, Lang Erika Ildikó

Korrektúra:
Sebestyén Rozália

A szerkesztőség címe:
330065 Deva, str. Gh. Barițiu nr. 9.
Levélcím: 330190 Deva, o.p. 1., c.p. 138.
Telefon: 0254-234500
Fax: 0254-234588
E-mail: office@corvinkiado.ro
www.corvinkiado.ro

Megjelenését támogatta
a Comunitas Alapítvány.

A nyomdai munkálatokat a dévai
GRAPHO TIPEX Kft. végezte
Igazgató: Farkas László

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SCHREIBER ISTVÁN
Hátszeg-vidéki várak és középkori templomok /
Schreiber István. –
Deva: Editura Corvin, 2010
32 p., 21 cm
ISBN 978-973-622-620-5

Hátszeg királyi vára és az Orlya-hegyi órtorony

Hunyad megye egyik legszebb és történelmi emlékekben talán leggazdagabb területe a megye déli részén elterülő Hátszegi-medence.

Hátszeg a híres Hátszegi-medence központja. A régiesen Hatzak vagy „Haczok oppidum” már az Árpádok idejében is a „királyi várjószág” nagy jelentőségű központja volt. Hunyad megye első Árpád-kori tiszviselőjét is innen ismerjük: „Petrus magister agarorum comes de Hatzak”, 1276-ból. Ez a Péter az ősrégi Aba nemzettség Abaúj megyei ágából származva Szalánc várát örökölte, s Szalánczi előnevet viselt. Előbb királyi főlovászmester, majd Szolgagyőr megye főispánja (1274-75), 1277-ben Somlyó megye, 1279-ben Szeben megye főispánja, 1280-ban pedig tárnomester volt (Téglás Gábor).

Hátszeg királyi várkörnyéke kezdetben valószínűleg megyei jelleggel bírhatott. Zsigmond király ugyanis még 1390-ben is Hátszeg megyének nevezte. Ez az elnevezés azonban csak a királyi vár birtokára vonatkozott, mely hagyománynak kifejezéseként, még 1867-ben is, két alispánja volt Hunyad megyének: a marosi vagy alsókerületi és a hátszegi vagy felsőkerületi alispán; 1872-ig pedig törvényszéke is kettő volt: Déván és Hátszegen.

A Vajdahunyadtól délre létrejött Hacák nevű település első okleveles említése, a „Kenezius olachorum” központjaként, 1247-ből származik. Vára pedig először IV. (Kun) László király oklevelében, 1278-ban tűnik fel mint királyi vár, melynek várnagya Dejte Balázs.

A középkorban Haczak, Hoczag, Hatczak, Hatczok, Hakag stb. nevet viselő helység várát a tatárjárás (1241) után, de 1276 előtt építették, ugyanis ez évben említik innen ispánját; az ispánság kormányzása pedig vár nélkül elképzelhetetlen. Építőjének egyesek az itt birtokos Gút-Keled nembeli II. István bánt tartják, akit IV. (Kun) László 1278-ban erősített meg itteni birtokában. Feltételezik, hogy valószínűleg a XIII. század utolsó harmadában, az 1263-1270 közötti időszakban építették. Rusu A. Adrian azonban a XIV. század elejére teszi.

De hol volt Hátszeg királyi vára? Végre eldőlt a több mint egy évszázadon át vitatott kérdés. Kiderült, hogy a Hátszegi-medence északi részén levő, mostani Váralja (Subcetate) vasúti állomás feletti meredek, 490 méter magas, sziklás Orlya-hegy (Órhégy) tetejére építették. A vár öregtoronyának (donjonjának)

maradványát azonban, sokáig tévesen, csupán őratoronynak tartották. A Nagyvíz (=Sebesvíz, Râu Mare) a hegy lábának közelében ömlik a Sztrigybe. A Várhelyipatak is Nagypestényen, Alsófarkadinon (Nagypestény = Peșteana, Alsófarkadin = Gen. Berthelot, rég. Unirea), Hátszegen áthaladva, itt Boldogfalva alatt egyesül, előbb a Nagyvízzel (Sebessel), majd ezzel együtt a Sztriggyel. E különálló hegycsúcsra épített erősséget (bástyát) Benkő József őrállásnak tekintette. Trösztter véleménye szerint az Orlya, Orla elnevezés az *Orlogh* régi német szóból származik, és háborút jelent. Más vélemények pedig dák eredetűnek tartják.

A Hátszegtől kb. 4 km távolságra eső várromok a jelenlegi Órváralja falu (Subcetate) körzetében vannak, és napjainkban Óraljaboldogfalva (Sântămăria Orlea) község területéhez tartoznak. Legkönyebbent Hátszeg felől, a régi úton, a hegygerincen végigjőve érhető el. Órváralja falu felől azonban elég nehezen, egy ösvényen juthatunk fel a romokhoz. Az idő vasfoga rendkívüli módon kikezdte falait, a megronggyant romok közül azonban gyönyörű kilátás nyílik a Hátszegi-medencére, a Retyezátra és a Ruszka-havas déli oldalaira.

A szakirodalom 1839-ben hívja fel a figyelmet a pusztuló torony romjaira. Negebauer (1851) rómainak tartja, M.J. Ackner (1861) a Traján-oszloppal tár-sítja képét, Kővári László (1866) a torony falainak építésével kapcsolatosan felveti a római téglák esetleges középkori újrahasználatának kérdését. A XIX. század vége felé sikerült valamennyire helyes képet kialakítani a romokról. Sajnos kéziratban maradt csak meg a várromok legkorhűbb leírása. Lugasi Fodor András *Erdély ritkaságai és természeti nevezetességei*. Hunyad megye című munkájában kifejti abbeli véleményét, hogy itt a török betörések idejéből származó őratorony romjairól lehet szó. Henrich Müller (1881) vetette fel elsőként a kérdést, hogy az őrváraljai őratorony nem-e azonos a XV. században még említett Hátszeg váraval, és elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy az Orlya-hegy a Kendeffyelek tulajdona volt. Téglás Gábor (1902) megállapítja, hogy az őratorony a malomvízi Kendek tulajdona volt, de nem azonosította Hátszeg váraval, ő egy felújított római őratorony középkori újrahasználatának tartotta. Csánki D. is hasonló véleményt képviselt.

1972-ben Popa Radu *Cetățile din Tara Hațegului* című munkájában, határozottan kiáll az őrváraljai várromok és a Hátszeg vára közötti azonosság mellett. Utána már csak az erdélyi várak fejlődésének összefüggésében és a várnagyok sorrendjével kapcsolatosan folytak viták a várrol.

1978-ban a Hunyad Megyei Múzeum régészeti kutatásokat kezdeményezett a kérdés végleges megoldására.

A régészeti kutatások kimutatták, hogy az Orlya-hegyet a középkor előtti legrégebbi időkben is elszórtan és változatosan lakták. A vár építésénél használt római téglák pecsétje azonban várhelyi (sarmizegetusai) eredetre utal; a vár építői felhasználták a közel „villa rustica”-ról felhozott anyagot is, és mivel az Orlya-hegyen kizárolagosan római építmény nyomára nem bukkantak, feltételezhető, hogy csak a római kerámia középkori újrafelhasználásáról lehet beszélni.

Végül Adrian A. Rusu *Cetatea Hațegului* című történelmi és régészeti monográfiájában (Sargetia, Deva 1982-83), valamint a *Castelarea Carpatică* című, 2005-ben megjelent, Kolozsváron kiadott nagyméretű munkájában, széles körű történelmi dokumentáció és a régészeti ásatások eredményei alapján, végérvényesen eldönti a hátszegi királyi vár és az őrváraljai várromok feletti évszázados vitát.

Az Orlya-hegyen napjainkban már csak az öregtorony (donjon) maradványát láthatjuk. A hatszögű alaprajzú, 6,20-6,30 m oldalú torony északkeleti sarkának ugyanis csak egy (várfalon belül 6,25 méter magas, a vársánchoz hasonlítva 10,75 méter magas) része és támfala maradt meg. Valószínűleg három- vagy négyszintes lehetett. Nyílására csupán egy keretmaradvány széle utal. A helyi kőzet és a felhozott római téglák felhasználásával építették. A toronytól dél felé, egy kb. 200 négyzetméteres, ellipszoidális, kőfallal körülvett, valószínűleg a XV. században létesített platóját, valamint a szakadékos oldalon, nyugat felé nyitott, a kőfalakat patkó alakban ölelő vársáncot feltárták a régészek. A vársánc hossza 185 méter, szélessége 2 méter, 3 méter mély. Feltételezik, hogy északi oldalán, ott ahol a Hátszeg felőli út ide ért, egy hídja lehetett. Az öregtoronytól délre, egy 5 méter átmérőjű, patakkivel kibélelt és római téglával szegélyezett, agyagrétegben létesített ciszternája volt. A vár területén kövezet és leégett faépületek nyomára bukkantak. Főleg kerámiamaradványokat, fegyvereket (lándzsahagyeket, harci késeket, nyílhegyeket), katonai felszerelést (patkókat, kengyeleket), építészeti vastárgyakat (szegeket, lakatokat), fémedénymaradványokat (bronzból és vasból) találtak a régészek.

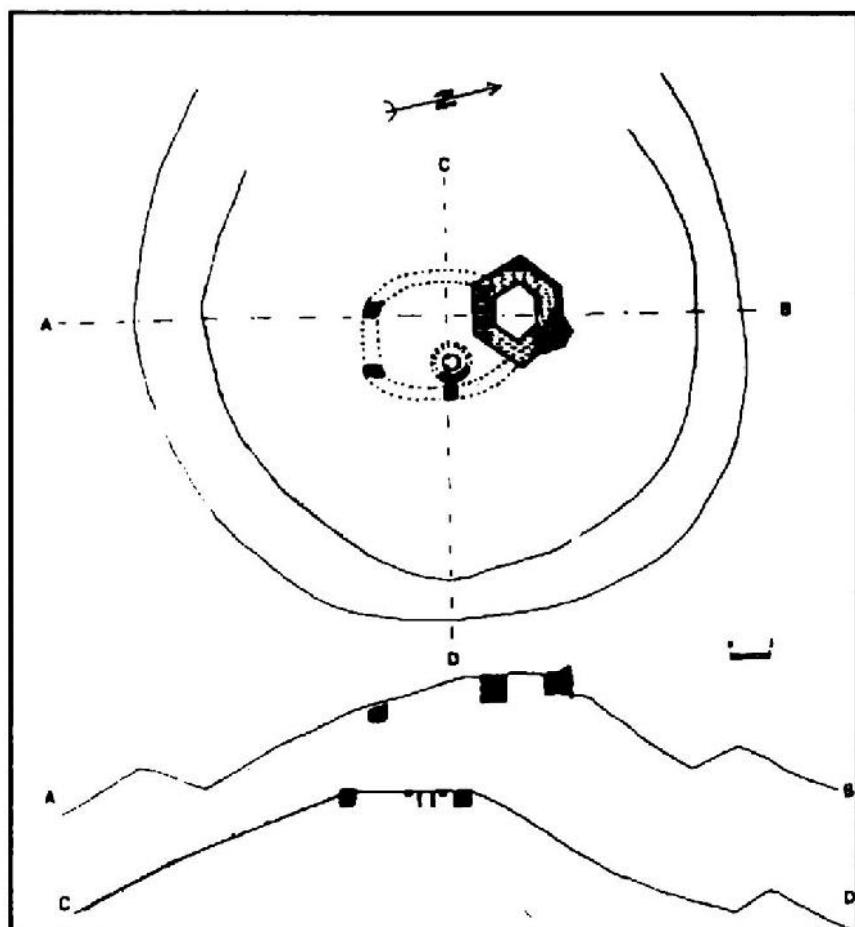
A királyi vár megjelenése fokozatosan megváltoztatta a vidék urainak felfogását: a tornyokat és várakat egy különleges hatalmi és gazdasági állapot jelképének kezdték tartani, és idővel, a XIV. század vége felé, igyekeztek utánozni is. A malomvíztoroki Kolc-hegyen (Suseni), Reketyefalván (Răchitova), Mala-jesden (Măliești) megjelentek az első donjonok.

A XIV. században Hátszeg vára közvetlenül a vajdai hatalomnak lett alárendelve. A XIV. század második felétől Lackfi András vajda (1356-1359), Járai Péter vajda (1360-1366) és Dobriski Stibor vajda (1395) voltak várnagyai.

A XIV. századtól a fenyedegettség, a török betörések egyre nagyobb veszélye, Hátszeg várának jelentőségét is tovább növelte.

1405-ben Hátszeg vára Hunyad vármegye legnagyobb fontosságú vára lett. 1413-ban Hátszeg várnagya már a vármegye főispánja. 1407-ben, 1409-ben, 1415-ben és 1420-ban pedig az erdélyi vajdák lettek Hátszeg várnavgyai. 1420-ban ez a sor azonban brutálisan megszakadt. Szeptember 24-én egy nagy erejű török sereg „sub castro Hathzak” (Hátszeg vára alatt) megsemmisítette Csáki Miklós vajda erdélyi seregét. A katonai vereség következtében véglegesen tönkretették a királyi udvarházat Hátszegen, a ferences kolostor megszakította működését, a várat pedig elpusztították. A régészeti kutatások kimutatták a tűz okozta nyomokat. A várbeli tevékenység megszűnését jelenti a várnavgyok dokumentumokban való említésének megszűnése, de a királyi vár és a kenéziátus közötti viszony további fennállására vonatkozó események említésének a megszűnése is.

1438-ban egy újabb török betörés, katonai elgondolásból, felhívta a figyelmet Hátszeg vára felélesztésének a szükségességére. A momentum valószínűleg összefügg azzal, hogy a hátszegi erődítmény feletti uralmat Hunyadi János vette át. 1444-ben ugyanis Lépes Lóránd vajda Hátszeg várának a várnavgya, a következő évben azonban tőle malomvízi Kende János és László, Hunyadi János közelí harcostársai vették át. Valószínűleg akkor építették a váröv említett falait, és akkor újították fel a vajdahunyadi, malomvíztoroki és malajesdi várakat is. Azonban minden jelentőségének ellenére, Hátszeg vára sohasem nőhette ki kimondottan katonai erődítmény jellegét.

Hátszeg várának
alaprajza Rusu Adrian
vázlata alapján

1457-ben, Hunyadi János halála után, V. László visszakövetelte Szilágyi Mihálytól a nándorfehérvári hős által állítólag törvénytelenül bírt várakat, többek között Hátszeg várát is. A király korai halála azonban meghiúsította ez irányú követelésének hivatalos megvalósítását. Évekig a malomvízi Kendek maradtak megszakítás nélkül a vár urai. 1462. december 18-án, Mátyás király törvényesítette Kende Jánosnak és testvérének, Lászlónak az őrváraljai torony feletti tulajdonosi jogaiakra vonatkozó kérelmük elismerését. A királyi kancellária nem vette észre a helységnév megváltoztatását. A gyulaféhérvári káptalan bejegyzése szerint azonban a Kendek Hátszeg várának tulajdonosaként jegyeztettek be. A királyi kancellária Hátszeg várát pedig továbbra is királyi várak, a királyság tulajdonának tekintette.

1482. április 8-án Mátyás király, a vajdahunyadi uradalommal együtt, Hátszeg várát is természletes fiának, Corvin Jánosnak adományozta, pedig őraljai torony néven 20 ével annak előtte már a Kendeknek adta.

A Kendek, Kendeffyek azonban nem helyeztek kellő hangsúlyt a vár karbantartására, elhanyagolták, csupán az elégedetlenkedő lázadók féken tartására használták, és őrtoronyként, főképpen a hegyekből levonuló nyájak vámolása céljából való megfigyelésre.

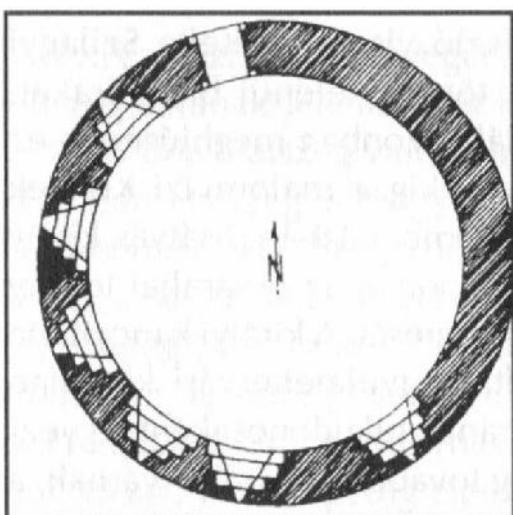
1499-ben Corvin János, malomvízi Mihálytal szemben, pert nyert a hátszegi vámszedés jogával kapcsolatban. A hátszegi vár pedig továbbra is 1526-ig a vajdahunyadi uradalom javai között szerepelt.

Corvin János halála után özvegye és ennek második férje birtokolta. Brandenburgi György tulajdonába kerülve, már csupán egy alvárnagy, majd egy porkoláb vezette, végül valamivel 1528 előtt, a krivádiai őrtorony* felépítésével, mint őrtorony is szükségtelenné vált.

Szapolyai János egyik adománylevele már jelentéktelennek tekinti. A Kendek, Kendeffyek csak az Orlya-hegy tulajdonával maradnak, ma már pedig őrváralja falu határaként jegyzik. A vár falait rohamosan kikezdte az idő vasfoga.

A XV. századi várromokat (Vârful dealului Orlea, sat Subcetate, comuna Sântămăria Orlea) a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított *Történelmi műemlékek* című jegyzékében, 460-462. sorszámmal, LMI 2004-Hd-II-A-03455. 01-02 kóddal, hivatalosan történelmi műemléknek jegyezték be.

A Magyar Királyságot három évszázadon át kiszolgáló, napjainkban Orlya-hegyi őrtoronyként közismert romhalmaz lassan a feledés homályába merül, pedig nem lenne szabad elfelednünk, hogy a mohos várfalak Hátszeg királyi várának fennmaradt, múltunk egyik nagy jelentőségű emlékét őrzik.

*Magyarázatok

A Krivádia-patak sziklaszorosa felett hatalmas szikla szélére épült őrtornyot nem lakták, kizárolag megfigyelésre, a jelentős határmenti közlekedési útvonal ellenőrzése céljából építették. Annak idején a Maros és a Sztrigylövölgyéből, Merisoron, a Dealu Babii átjárón és a Vulkánhágón át vezetett az út Havasalföldre. A jelenlegi útvonalat a Zsil-völgyébe, valamint a Petrozsény-Szurdok-szoros útvonalat később nyitották meg a Zsil-völgyi szénkitermelés fejlődésének következtében. A krivádai őrtorony a régi utat vigyázta. Rendeltetésére utal a torony épületének szerkezete. Érdekes a toronynak a megfigyelés irányát megszabó kiképzése. Feltételezik, hogy a XVI.

század elején épülhetett, valamivel 1528 előtt. Amint Pataki I. és Eskenasy tanulmányainak kiderül, 1528 nyarán Brandenburgi György írásban folyamodott Habsburg Ferdinándhoz a hátszegi nemesek panaszait támogatva, akik „Petrus de Pereny erdélyi vajda túlkapásai ellen tiltakoztak”, az ellen, hogy Krivádián egy új várat épített. Indokolatlannak tartották ugyanis a török elleni védelem megerősítésének érvét, nemes Hunyad vármegye ez irányú katonai jelentősége további növelésének szükségességét. Szerintük az intézkedés akadályozza Erdély, a hátszegiek gazdasági kapcsolatainak lebonyolítását, különösen a fegyver és katonai felszerelés Havasalföldre szállítását, valamint a hátszegi nemesek birtokain a Zsilből mosott és Vajdahunyadon átváltott arannyal folytatott kereskedelmet. A kárvallottak között mindenekelőtt a szálláspataki Zerechenyek voltak, akik már egy évszázaddal azelőtt is uralták Krivádiát.

*A krivádai őrtorony – Turnul de pază (pe partea stângă a DN 66 spre Petroșani) a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított **Történelmi műemlékek** című jegyzékében, 251. sorszámmal LMI 2004-HD-II-m-A-03304 kódval, hivatalosan történelmi műemléknek van beiktatva.*

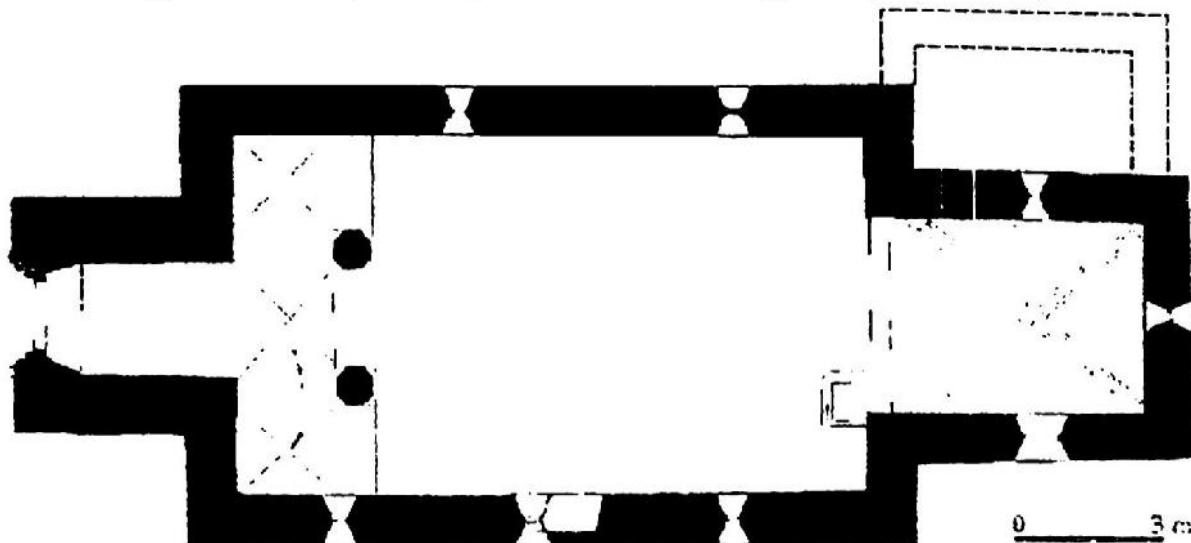
Az óraljaboldogfalvi műemlék templom

Hátszeget elhagyva, a Petrozsény felé haladó út bal oldalán, mielőtt elérnék a XVIII. századi Kendeffy-kastély impozáns épületét, feltűnnek az óraljaboldogfalvi, jelenleg kis református közösség templomának körvonalaival.

Óraljaboldogfalva (Sântămăria Orlea) Hunyad megye nagy múltú településeinak egyike. A helységet a XIV. század elején említi először. Györfy György (Az Árpád-kori Magyarország földrajza) szerint, 1315-ben S. Marie néven jelentkezik az oklevelekben, 1332-ben S. Maria, 1447-ben oppidum regale Boldogazzonyfalva, 1501-ben Boldogazonfalwa, 1519-ben Boldogfalwa formában fordul elő.

1332-ben plébániatemploma van, papja János, a pápai tizedjegyzék szerint 40 dénárt fizet, majd 6 pensa dénárt és 15 dénárt, 4 régi banálist és 34 sasost, 1333-ban 8 pensa dénárt, 21 dénárt és 90 montan dénárt; 1334-ben 3 dénárt, 4 régi banálist, amint ez Beke Antal az *Erdélyi egyházmegye a XIV. század elején* (Budapest, 1896), illetve György György idézett munkájából kitűnik. Ugyanez a János már 1315-ben jelentkezik a gyulafehérvári káptalan által kiáltított oklevélben, mint birtokügy kivizsgálására kiküldött bizalmi ember (Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek*).

Eredetileg a templom mögötti, keleti irányban kirajzolódó Orlya-hegy tetejére épült hátszegi királyi várat kiszolgáló település parókiájának a temploma volt. 1447-ben Hunyadi János, a Magyar Királyság kormányzója, az akkor oppidum regale Boldogazzon falvának nevezett települést a Kende-családnak adományozta. Feltehetőleg az 1420-as és 1438-as két török betörés következtében vált szükségessé a templom újrafestése, de főleg tornyának helyrehozatala.

A templom a román és gót építészeti stílusok átmeneti korszakában épült, minek alapján építésének idejét a művészettörténészek a XIII. század utolsó évtizedeire teszik. Lestyán Ferenc *Megszentelt kövek* című munkájában rámutat arra, hogy a román stílusú templom dunántúli, esztergomi és ciszterszi hatásokat mutat az 1272-1280 közötti évekből. A templom egyhajós, s szentélye rokon a sajóudvarhelyivel, melynek mennyezete már gótikus keresztboltzattal készült; a szentélyt köríves ablak világítja meg; román kori félköríves kapujának pillérképzése az esztergomival mutat rokonságot; magas karcsú tornyát hármas félköríves ablakok díszítik. A kapu felett későbbi gótikus ablak nyílik. A nyugati román stílusú kapuzat terjedelmes festett fali díszítése, de egyéb kőbe faragott díszítő elemek is (ablakok és gyámkövek), a templom épületét Erdély egyik

legérdekesebb műemlékei közé sorolják (Rusu A. A. – Burnichioiu Ileana).

A templomban érdekes középkori falfestménymaradványok láthatók, amelyeket Romer Flóris fedezett fel a mészréteg alatt, de akkor feltárássára nem került sor. Ezt Möller István végezte el 1908-ban. A felfedezés meglepetést okozott: a babonás nép kiszúrt a szentek szemeit, mivel állításuk szerint „amelyik községnek szemes szentjei vannak, annak határát elveri a jég” (Szőnyi, Beke és Kovács).

Miután az első szakaszban csupán 10 (de valószínűleg 12) konszkrációs kereszttet festettek falaira, 1311-ben a templom szinte egész belső felületét, részben külsejének egyes részeit is, terjedelmes falfestményekkel borították. A hajó déli oldalára, a kapuzat közelébe, akkor festett latin nyelvű felirat szerint, a templomot Szűz Mária tiszteletére szentelték fel:

H(I)S(T)A ECCL(ESIE EST D) EDICAT(A)
PRO (HONORE) BEATE G(ENITRICIS) ANNO
DOMINI/ MC(CC) VND(E)CIMO

= Ez az eklézsia felszenteltetett a Boldogságos Szűz tiszteletére
az Úr 1311-ik évében.

A település, több mint bizonyos, hogy a templom után kapta nevét (villa Sancte Marie).

A templom alapításakor és felszentelésekor festett konszkrációs keresztek egy részét belefoglalták a későbbi képanyag komplexumának jelenetábrázolásiba. Ezek kiemelik Jézus isteni lényegét (az északi oldal felső részében), kitérnek a Boldogságos Szűz életére (az északi és déli fal felső részén), a megtestesülés téma-jára (a már alig látható keresztre feszítésen keresztül, a templom tengelyében), valamint egyes eszkatológiai események bemutatására (az utolsó vacsora a hajó déli falán). Az északi oldal falfestményén a kereszt felfedezésének elégé terjedelmes és szokatlan bemutatása, a beillesztett régebbi konszkrációs keresztek, valamint a keresztre feszítés jelenete, az óraljaboldog-falvi templom esetében a Szentkereszt kiemelkedő tiszteletére utal. A festett faldíszítés teljes egészében a bizánci és román-gótikus stílusok egyedülálló kölcsönhatása észlelhető, amit külföldi, főleg Szerbiában is tanulmányozott mesterek festményein figyeltek meg. Rusu A. és Burnichioiu I. (*Monumente medievale din Tara Hațegului* – Cluj, 2008) szerint a szentek képmásainak kifinomult, gondos ábrázolása a teológiai források alapos ismeretére utal; a választott alkotások szerkezete és megszerkesztése pedig nagyméretű eredetiségre vall. A munkamód, az erőteljes, életerős mintázás, a világosból a

sötét árnyalatba való átmenetek, a Giotto idejében csúcspontját elérő olasz mesterek módszerére emlékeztet. A festményeket piros, bársonyos színárnyalat jellemzi, melyek ragyogásukat a fehérrel való társításnak köszönhetik. E Hátszeg-vidéki templom falfestménye, amint az említett felirat is igazolja, egy rendkívüli műemléktörténeti dokumentum, Erdély legrégebbi, még látható festményegyüttese. A falfestmények korát az 1311-1400 közötti évekre teszik.

A XIV. század végén a templom falfestményeit újabb katolikus jelenetekkel egészítették ki, melyek a kórus földszintjén, a bal oldalon még láthatók.

A XV. században az oltár keleti falán újabb két falfestmény jelenik meg. A menetelő apostolok egy részlete még látható. Az oltár és a boltozat fali festménye nem azonosítható.

A templom eredetileg római katolikus templom volt, a hagyomány szerint Szent Benedek rendjének temploma (Lestyán Ferenc). Egy pontosan meg nem állapított időpontban, a helyi közösség áttérve a reformált hitre, a templom is átkerült a református egyház tulajdonába. A XVIII. században már református anyaegyházként jelenik meg.

A XVII. században, amint az oltár körüli cirill betűs falfeliratokból kitűnik, a templom feltételezhetően úgy magyar, mint román közösséget is kiszolgált.

A magyar nemesi rangra emelkedett Kende-Kendeffy-család előzőleg katolikus volt, s mint templomépítő patrónus szerepel, habár a templom már jóval előbb megvolt, s ők a falut csak 1447-ben kapták meg Hunyadi Jánostól.

1788-ban egy újabb török betörés következtében a templomot újra javítani kellett.

1869-1874-ben a Budapesti Emlékmű Bizottság szakemberei felfedték és lerajzolták a templom belső freskóit, és restaurálták a torony és ablakok kőfaragványait.

A XX. század folyamán csupán minimális karbantartási beavatkozásról van tudomásunk. A templom rendkívüli értékes falfestményeinek konzerválása és érdemleges bemutatása azonban még mindig várat magára.

A XIII. századi őraljaboldogfalvi jelenlegi református templom, a Kendeffyek valamikori uradalmi temploma (Biserica cnezilor Cândeа, azi Biserica reformată) a református egyház tulajdonát képezi, és a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított *Történelmi műemlékek* című jegyzékében, 445. sorszámmal, LMI 2004-HD-II-m-A-03445 kóddal, hivatalosan történelmi műemléknek van beiktatva.

A malajesdi vár és a szálláspataki nemesség kialakulása

A szálláspataki völgyet a földrajzosok a Retyezátról lecsúszó morénák (gleccserhordalékok) hatásának következtében létrejött, sajátos geomorfológiai alakulatnak tartják. A völgyet keletről és nyugatról, viszonylag alacsony (400-500 méter magas) hegyek s dombok szegélyezik, és elválasztják a hasonlóképpen kialakult szomszéd völgyektől. A völgy Malajesdnél, ott ahol a középkori vár falai emelkednek, két kis patak összefolyásánál kezdődik.

Az idők folyamán ez a völgy négy településnek adott szállást. Délről észak felé sorolva: Fenyalathnak (Fenyőalathnak, a XV. században eltűnt falunak), Malajesdnek (Mălăiești), Felsőszálláspataknak (Sălașu de Sus) és Alsószálláspataknak (Sălașu de Jos).

A völgynek a Sztrigy-völgygyel való találkozásánál később kialakul Kőaljaohába (Ohaba de Sub Piatră).

A helyi hagyomány szerint, Malajesd falu a Fenyalath nevű elsődleges településből vált le, feltételezhetően a vár XIV. századi felépítésének és XV. századi továbbfejlesztésének következtében. Szálláspatak első írásos említése 1360-ból, a XIV. század derekáról származik, a két elsődleges falu, Fenyalath és Szálláspatak együttes említése pedig 1392-ből, a XIV. század végéről, amikor Zsigmond király egyik oklevelében, szerbiai hadjáratában való részvételükért, megerősítette tulajdonjogaikban a szálláspataki és sztrigyszentgyörgyi kenézeket.

Téglás Gábor innen Szálláspatakról származtatja a vagyonosabb Hátszeg-vidéki családokat.

1404-ben Zsigmond király Kenderes, Barb és Koztha kenézeknek adományozta Szálláspatakot, s V. László trónra lépésével Szálláspatak mellett Malajesd, Baar, Krywadia és Merisor egyes részeit is új adományként nyerték.

1411. február 11-én Costa filius Iaroslaw de Zalaspataka már részt vett Hátszegen a kenézi széken; 1418-ban pedig Koztha de Zaala. Ebből fejlődött ki a Felső-Szálláspataky alias Koszta-család. Még 1663-ban is így írták magukat (Szálláspataky Ferenc alias Koszta).

A fent említett 1404-beli Kenderes a Kenderessyek őse. Barbról pedig a Zerecheny-család származott. 1615-ben, amikor Keresztesi Pál erőszakkal kiűzte otthonából Zerecheny Istvánnét, amiért Bethlen Gábor még 1625-ben is vallatást tartatott, Malajesd vára is a Zerecheny-család tulajdona volt. Egy 1797. évi

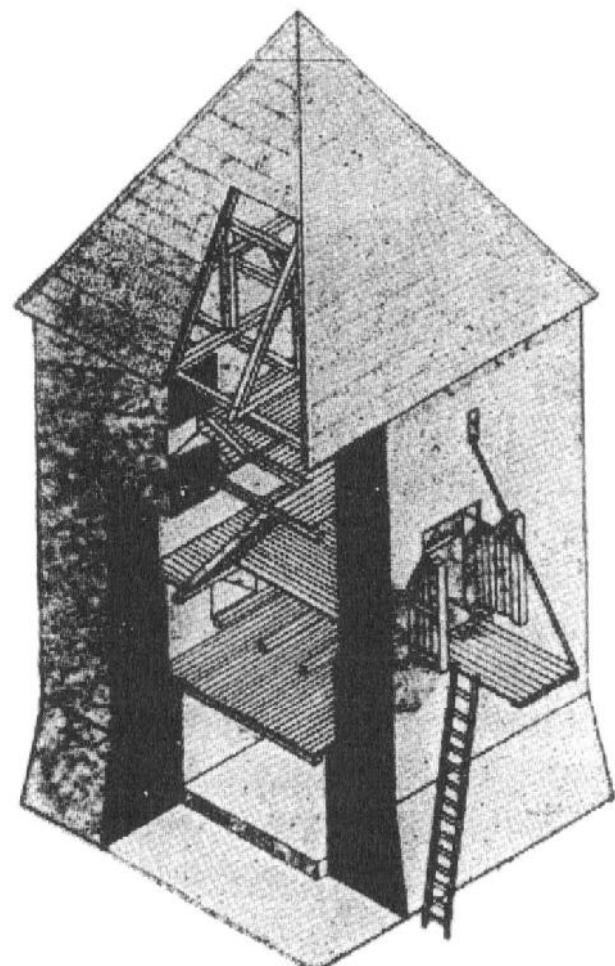
okmány is említést tesz a Zerecheny-jószágokról („... régibb időkben, ezek a Mara- és Keresztesi-családok között oszlottak el”).

A fentiekből kitűnik, hogy a XIV. század vége és a következő évszázad eleje, a szálláspataki kenézi családok felemelkedésének, az 1977-79-beni régészeti kutatások alapján is igazolt, jelentős momentuma volt, ugyanis ekkor épült a szálláspataki uradalom nagyméretű épülete, a malajesdi vár öregtornya, Hátszeg-vidék három donjonjának egyike.

A malajesdi várhelynek védelmi szempontból elsőrendű előnyei voltak: keletről és nyugatról a már említett két patak jelentett némi védelmet. Ezek 100 méternyire egyesülnek a vár alatt. Nyugaton, a XIV. századi fegyverek elől pedig egy nálanál magasabb hegység fedezte. Északi irányban ellátni innen Hátszegig, keleten pedig Malomvízig, a malomvízi Kende-család valamikori tulajdonát képező Nuksora faluig.

Malajesden a fennálló öregtorony (donjon) romos maradványa megtekintethető. A szálláspataki kenézek által épített XIV. századi négyszöges toronyban még kivehető belső felosztása, a belső lépcsőzet és a felsőbb szintű bejárat nyomai. Az épület tömörségére utal falainak 1,90 méter vastagsága, oldalainak 7 métert meghaladó méretei és a torony 11 métert is elérő magassága. Kizárolagosan katonai, védelmi rendeltetésére utal ablakainak eredeti elrendezése: az alsó szint vak volt (ablaktalan), a következőn keletre néző egyetlen egy ablak, a harmadik szinten egy délre néző ablak, végül az utolsó szinten három, egy délre, egy északra és egy keletre néző ablak többrányaú kilátást biztosítottak. Eskenasy V. és Rusu A. (1982) szerint, az alsó szintet raktárként használták, itt volt a vár tömlöce is; a második szinten volt a konyha és a szolgáló személyzet szobái; a harmadik szinten az őrség; a negyediken pedig a várur és családjának lakása. A fűtést kő- vagy cserépkályhával biztosították.

*A donjon helyreállítási javaslatának vázlata Sângeorzan
M. H. után*

A donjonba való bejutás, az épület legnehezebben megközelíthető, legmeredekebb, hegyoldal felőli részén, csakis a harmadik szinten, felhúzható létra és egy felvonóhíd segítségével volt lehetséges. Létrán feljutva a harmadik szintig, a vízszintesre leeresztett felvonóhíd dobogóján keresztül léphettek be az épületbe. A felvont híd pedig megkettőzve a torony ajtaját, lehetetlenné tette a bejutást.

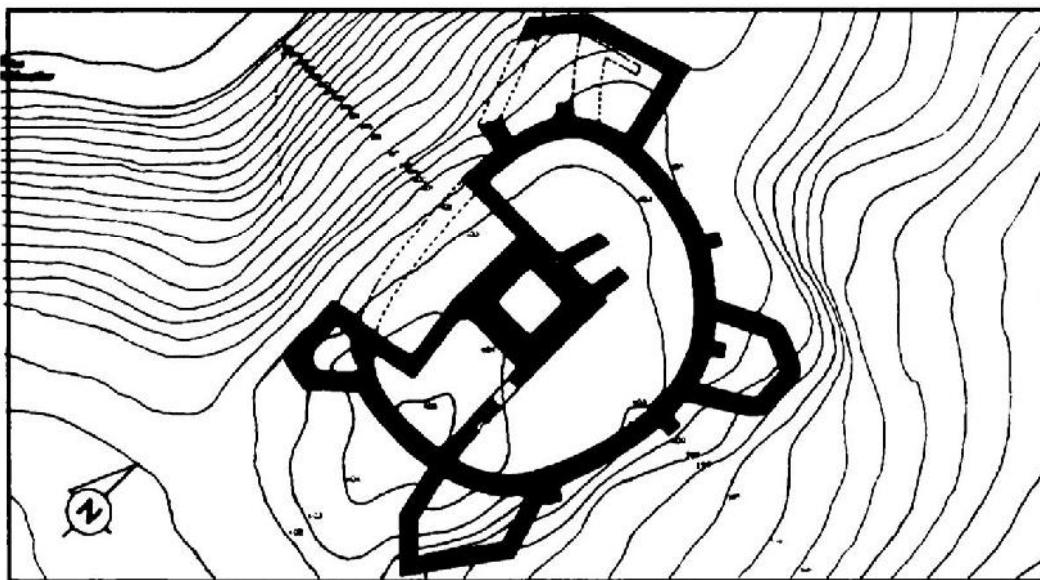
A régészeti ásatások alkalmával itt talált XV. századi páncélos lovagot ábrázoló, szálláspataki nemesi címerrel jelzett kályhacsempék valószínűleg a Hunyadi János seregében harcoló helyi nemesség felemelkedésével magyarázhatók. A szálláspataki és a malajesdi családoknak a XV. századi oklevelekben mind gyakoribb megjelenése, a hadjáratokban való részvételük révén nyert sorozatos kedvezményekkel kapcsolatos.

Az 1438-ban fellépő szálláspataki Kenderes királyi ember, a következő évben már nemesként, jogaiért folyamodik a vajdához; 1445-ben pedig Zerechen, egy másik szálláspataki, ugyancsak mint királyi ember, hamarosan a család egy új ágának, a Zerechenyeknek alapítója és névadója lesz.

A szálláspataki családok köréből kialakul egy nemesi réteg, ezek közül pedig rendkívüli módon kiemelkedik a fent említett Zerechenyek ága. Idővel a földnek és vagyonoknak a nagyszámú utód és örökös közötti folyamatos feldarabolása, az évtizedek során a családi közösségeken belüli feszültségek fokozódásához vezetett. Egyes családok fokozatosan mind nagyobb mértékben földesurakká, mások viszont elszegényedve még jobbággyá is váltak. Az első kategória, a katolikus nemesekkel rokonosodva katolikussá, majd reformátussá vált. A szálláspataki társadalom így vallásilag is differenciálódott. Két görögkeleti temploma, a nemesek és a jobbágynak temploma napjainkig fennmaradt. A nemesi református kápolnát is azonosították a régészek.

A XV. századi átalakulások a következő évszázadban egyrészt a felsőszálláspataki nemesi udvar megalakulásához, másrészt pedig a malajesdi erődítmény bővítéséhez, továbbá erősítéséhez, folyamatos átalakításához, de mindenekelőtt a donjont körülölelő védőöv építéséhez vezettek.

Malajesden a valamikori 73,5 méter hosszúságú védőöv kerületéből mára csupán egy 13,5 méter hosszú falrész maradt meg az északi részen, a délin csupán kis sarokrészek. A fal vastagsága 1,50 méter volt, eredeti magassága elérte a 7 métert. Néhol még felfedezhetők a támfalak maradványai. A fal felső részének csipkés fogazata és lőrései az 1 méter magasságot és a 2 méter szélességet is elértek.

*A malajesdi
vár földszinti
alaprajza Rusu
Adrian Andrei
után*

A XVI. század második felében, a várövhöz ragasztva négy sokszögű, szabálytalan alaprajzú bástyát építettek, és 1,70 méterrel megemelték a védőöv falait. A donjon is lényeges változásokat szenvedett. A megfelelő magasság és kilátás, valamint a tökéletesebb nehéz tűzfegyverek használatának biztosítása végett a négyszintű toronyra még egy szintet építettek, 14 méterre emelve magasságát. A várnak a torony és védőöv közötti déli részén pedig egy palotát építettek, sokkal kényelmesebb lakóterületet biztosítva a várur és családjá számára.

Szálláspatak történetében Kemény J., Eskenasy V. és Rusu A. új családok megjelenését jelzik. Megjelenik a Mara-család.

Zerecheny István halálával, 1613-ban Bethlen Gábor fejedelem adományaként és a Zerecheny István özvegyével kötött „non potentia mediante, set libere” egyezmény értelmében Keresztesi Pál lesz a malajesdi vár (castrum Malaiesth) ura.

Az 1637-ben nemes Hunyad vármegye képviselete előtt, Paros nevű faluban kötött egyezség alapján, Malajesd, Felsőszálláspatak, Alsószálláspatak, Kőaljaohába, Krivádia, Merisor és Kisbár faluk Keresztesi Pál tulajdonát képezik, ennek ellenében „irevocabilis concordia”, Mara János, Felsőszálláspataki Ferenc és Gáspár, valamint jogos utódaik javára lemond 10 jószágrészről; Zerecheny István özvegye végéig a felsőszálláspataki nemesi udvarban lakhat, halála után azonban a nemesi udvar átmegy a Mara-család tulajdonába. A malajesdi erődítményt (castellum Malajesdiensi) Keresztesi Pál vette át. Ettől a dátumtól kezdve a Mara-család viszonylagos gyakorisággal jelenik meg a Szálláspataakra vonatkozó iratokban. A Kenderesi-család 1652-ben nemesi címben részesül.

Téglás Gábor szerint a nagymegyeri és kereszttúri Keresztesi-család II. Lajos

király idejében tűnt fel Hátszeg vidékén. 1603-ban Keresztesi Pál Székely Mózes hadvezére Karánsebesnél; Keresztesi András Bocskai alatt karánsebesi és lugosi bán; 1611-ben Báthory Gábor portai követe; Keresztesi Ferenc 1658-ban Sebessi Ferencsel portai követ; 1680 körül Keresztesi Sámuel Felső-Fehér megye főispánja, consiliarius, Drassón hal el 1703-ban, s Keresztesi Borbála, Bethlen Sámuelné révén a grófi család örökli. A felsőszálláspataki nemesi udvart várrá ez a hatalmas család építette ki.

Kővári László soraiból azonban kiderül, hogy Mara János egyik Keresztesivel „mutua fassiora” lépett, melynek következtében az utolsó Keresztesi elhunytával Malajesd vára a Mara-család birtokává lett. A Keresztesi leányág által támasztott perek miatt Maráék azonban csak a XVII. század végén jutottak birtokába.

A Mara-család a Zerecheny, de a Kenderes családokkal is rokonosulva volt.

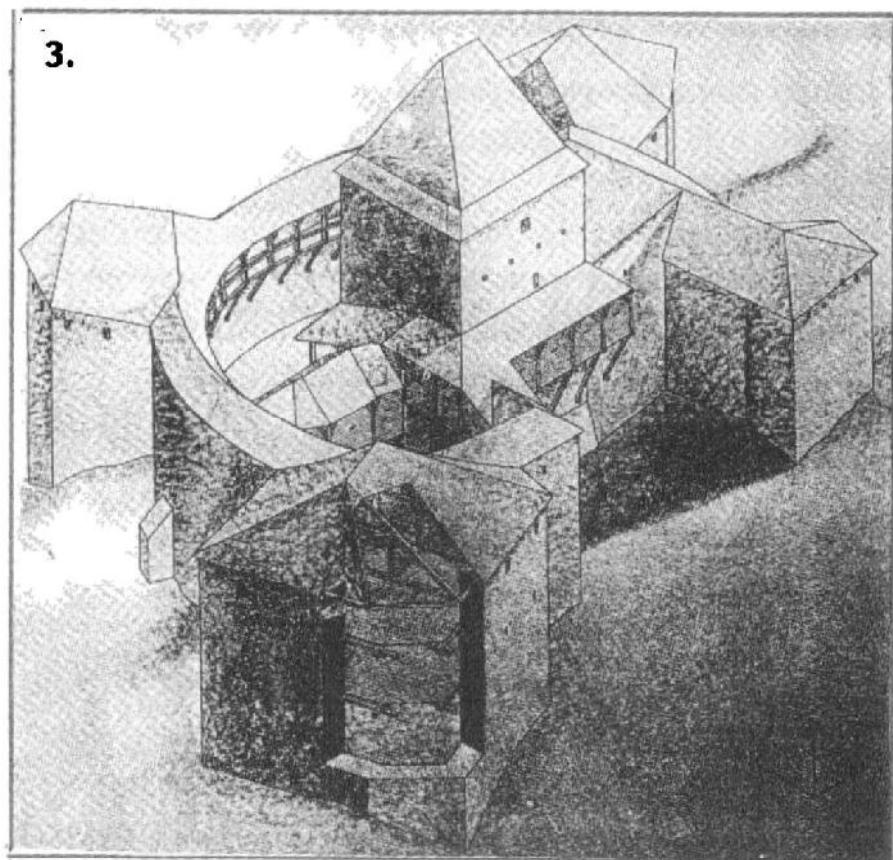
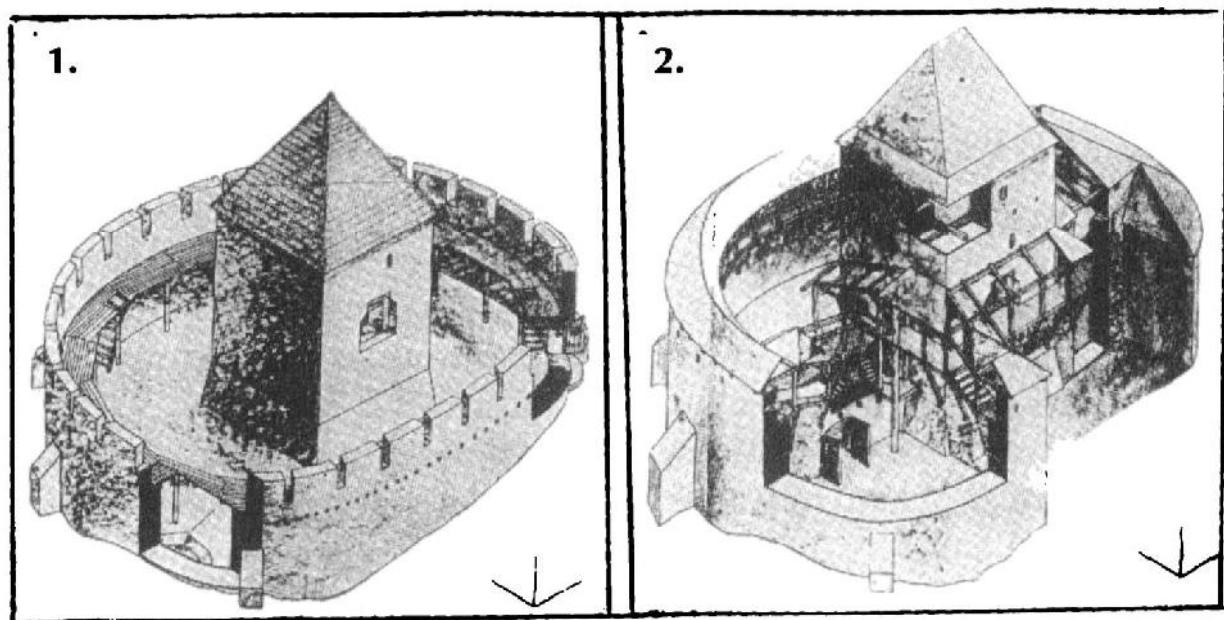
1628. április 29-én, Mara János, atyafiával Kenderes Gáborral, 2000 forint vinculum terhe alatt, egyezséget kötött a Zereheny-jószág dolgában és osztrói Kenderes Ferenc nevében „revocalta” Keresztesi Pál urammal kötött egyik végzést.

1643-ban Keresztesi Ferenc és János protestáltak az ellen, hogy Szakadáti János hadnagy, a kék gyalogsággal elfoglalták a Zereheny-jószágot: „Felsőszálláspatakot az udvarházzal, valamint Alsószálláspatakot; Malajesden, Krivádián, Ohábán, Korojesden, Kisbáron s Merisoron pedig az ott levő porciókat”.

A szálláspatakiak történelméhez fűződő utolsó események a XVIII. századi kuruc felkeléshez kapcsolódnak. Mara Izsák kuruc vezér, akihez Rákóczi Hunyad megyei hívei és számos kisnemes csatlakozott, a labanc túlerő nyomására a felsőszálláspataki erődítményszerű nemesi udvarba vonultak vissza, és ott hősiesen védekeztek, míg nem Tige báró a macesdi dombokról rommá nem lövette épületeit. Innen is visszahúzódva Malajesden, majd a parospesterei barlangvárban védekeztek, és kitartottak az utolsó emberig.

A Mara-család később is előkelő szerepet töltött be Hunyad megye és az ország életében. A XVIII. században Mara Gergely 1703-ban főbíró, ennek László fia Dobóka megyében főbíró, László kisebb fia, József, aranyosszéki főbíró. Ennek utóda, Lőrinc, országgyűlési képviselő, majd ennek László fia is országgyűlési képviselő és Hunyad megye alispánja volt.

A malajesdi vár (Cetatea Măliești – com. Sălașu de Sus) a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított *Történelmi műemlékek* című jegyzékében, LMI 2004-HD-II-a-A-03363. 01-02 kóddal, hivatalosan műemléknek van beiktatva.

Mellékelt vázlatok:

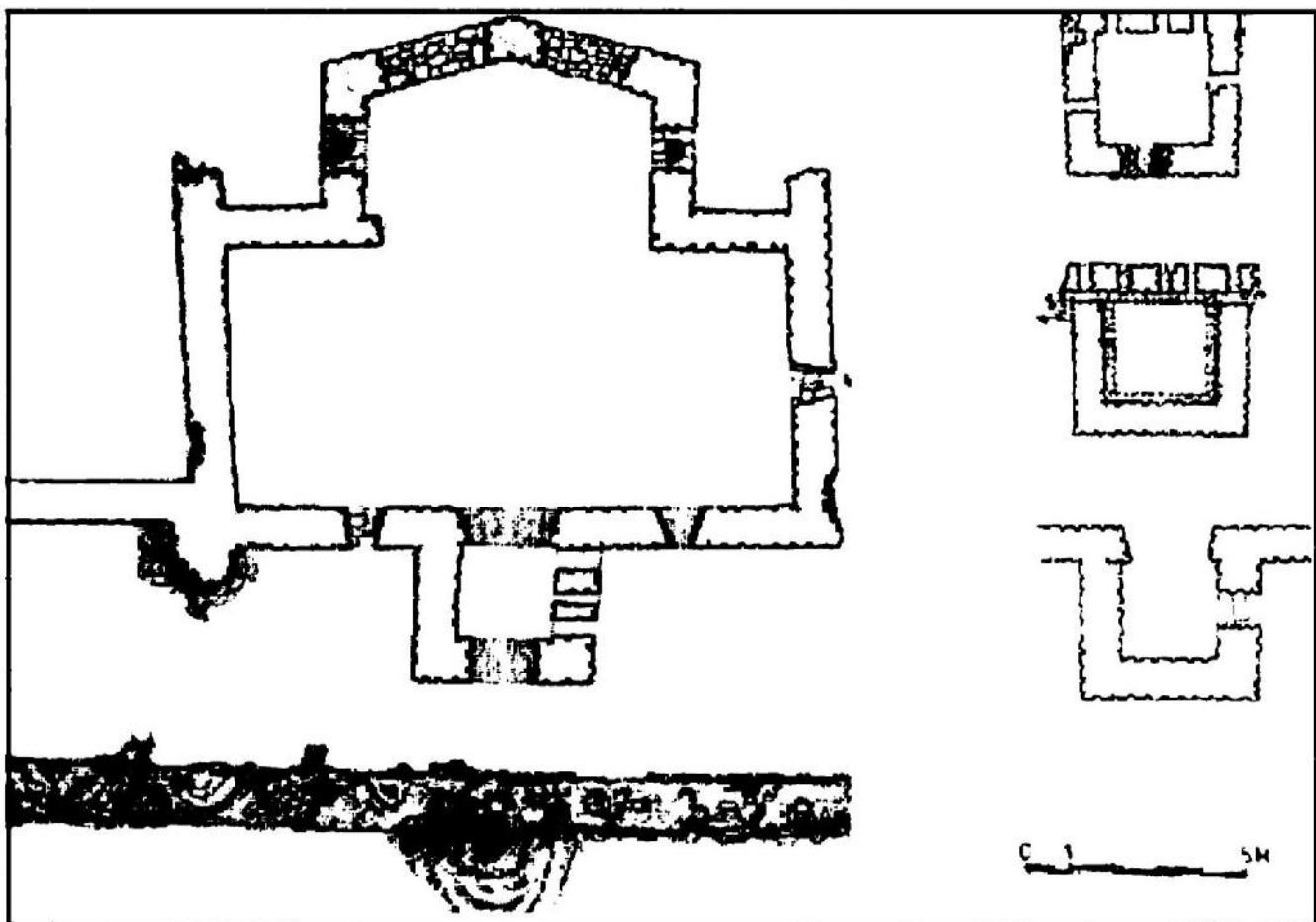
- 1-2.: A vár XV. századi, második és harmadik építési szakasza Sângeorzan M. H. után
3. A vár 1588-ban, Sângeorzan utáni vázlat

A felsőszálláspataki várnak is nevezett erődítményszerű nemesi (nagy) udvar

A felsőszálláspataki várnak is nevezett erődítményszerű nemesi (nagy) udvar jelentősebb épületeit szinte napjainkig XVI. századinak tartották. Az 1977-1978-ban – a malajesdi vár régészeti ásatásaival párhuzamosan – itt végzett kutatások alapján a XVI. században kialakult nemesi (nagy) udvar kiépítésének kezdeteit ma már a XV. századra teszik. Kőváry László 1866-ban kiadott *Erdély régiségei és történelmi emlékei* című munkájában még azt írja, hogy a Felsőszálláspatak északi részén található rom „négy bástyájának, felvonóhídjának és sáncozatának helye tisztán kivehető”. „Az épületmaradványok annyira épek, hogy kápolnája sanctuariumának boltozata is megvan.” Moldovan Ştefan *Annotațiuni despre Tara Hațegului* című munkájában, 1854-ben leírt nagyméretű nemesi (nagy) udvarból ma már csupán a váröv északi és nyugati felének egy része és az udvari kápolna romjai maradtak meg. A régészeti kutatások előtt az egyenetlen területen még kivehető volt a várfalakon belüli, ma már nem létező, valamikori épületek elhelyezése.

Az ásatások nyilvánvalóvá tették, hogy a XV. századi épület maradványaira a XVI. században építették rá a nemesi (nagy) udvar jelenleg még kivehető várfalain belüli épületeket. Építettek egy be nem fejezett négyzetes alaprajzú épületet, melyet később, a XVII. század folyamán a kálvin kápolna hajójává alakították át. Ugyanazon a terépszinten, az előbb említett épülettől 15 méternyire a későbbi munkálatok által egy teljesen felszámolt épület nyomaira bukkantak. A XVI. századi járósztal alatti 0,01-0,02 m vastag égésréteg azt bizonyítja, hogy az épület pusztulását tűzvész okozhatta. A tűzvész valószínűleg egy időre leállította a nemesi udvar területén belüli építkezéseket. A régészeti anyagok alapján, az építkezések az azelőtti tervek megváltoztatásával, a XVI. század második felében és a XVII. század elején indultak újra.

A XVI. századi be nem fejezett épület észak-dél irányú hosszú oldalai, az új szakaszban, a kálvin kápolna falaiként, új rendeltetést kaptak. Az épület régi, téglaszerű ablakait részben betömték, részben módosították, kiszélesítették. Nyugatra egy karzatos tornyot építettek hozzá, és csak ezen keresztül lehetett a kápolnába belépni. Úgy a toronynak, mint a kápolnának 1 m vastag falai felismerhetők a maradványokon. A kápolna keleti oldalán az ötszög alakú „sanctuarium” maradványait is átkutatták a régészek. A kápolna padlózata nyolcszögű téglalapokkal volt borítva.

A felsőszálláspataki kápolna alaprajza Călinescu C. után

A kápolna felépítésével egy időben, kb. 1 m távolságra kelet felé építették fel a nemesi (nagy) udvar fő épületét. Ezt megelőzően agyagos föddel, kb. 2 méterrel, megemelték a terep szintjét. Az új, 5 méter szélességű, négyiszobás épület 15 méter hosszúságúra nyúlt. Három szobának hexagonális téglapadlózata volt, s akárcsak a kápolna falait, levakolták és lemeszelték belső felületét. Két szoba alatt pince is volt. Érdekes háztartási kerámiatöredékek, mázas kályhacsempék, ajtó- és ablakvasak, üvegedénytöredékek kerültek felszínre.

Ettől az épülettől északra, egy XVII. századi impozáns, összeomlott csempekályhás épületre bukkantak. A kályha romjai között 1699-beli, II. Lipót császár ezüstpénzérmeit fedezték fel, ami a felsőszálláspataki erődítményszerű nemesi (nagy) udvar XVIII. század elei pusztulását jelzi, amikor Mara Ignác kuruc vezér ide húzódva vissza, fogadva a labancok ostromát, báró Tige a macesdi dombokról rommá lövette az épületeket.

A Kőváry László által említett négy bástya már teljesen elpusztult. A vár öböl nyugati oldalán csak két óratorony látható.

Téglás Gábor szerint a nemesi (nagy) udvar épületeit körülölelő várfalak csak a XVII. század második felében, a kápolna és a fent említett épületek után épültek. Zerecheny István és a felsőszálláspataki nemesség a XVI. század utolsó évtizedeiben tértek át a reformált hitre.

A felsőszálláspataki XV-XVII. századi nemesi udvar épületeinek romjai, a kápolna és várfalak (Ruine, paraclis și zid incintă – Sălașu de Sus 327) a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított *Történelmi műemlékek* című jegyzékében, 439. sorszámmal, LMI 2004-HD-II-m-A-03441. 01-02-03 kóddal, műemléknek van beiktatva.

Megjegyzés

1. A Zerecheny-családon belül, a más vallások felé való közeledést és fokozatos áttérést, a katolikus és református nemeseknél használt női nevek megjelenése és elterjedése is jelzik: Márghita (Margit) I. Zerecheny János felesége (1482), Dorka (Dorotheea) II. Zerecheny János felesége (1511), Anka (Anna), Adviga (Hedvig), Drusiana (Druzsina), Dorotea (Dorottya) Dorka leányai. Zerecheny István felesége pedig Nagymihályi Margit volt.

1559-ben Zerecheny János levelet írt az erdélyi református egyház superintendensének, Dávid Ferencnek, az unitárius vallás alapítójának. A XVI. század közepén ez már a fejedelemség hivatalos vallásának adminisztrációjával való kapcsolat jeleként értelmezhető.

2. Az 1977-ben végzett régészeti ásatások folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy a felsőszálláspataki kálvini kápolna hajója eredetileg egy civil rendeltetésű épület része volt, később építették hozzá az ötszögű sanctuariumot és a tornyot. Ha kronológiailag nem is sikerült nagyobb részletességgel megállapítani, annyi bizonyosnak vehető, hogy ezt a kápolnát a XVII. század folyamán alapították, miután Zerecheny István és a felsőszálláspataki nemesség egy része hitet váltott. A kápolna hajója rendellenesen széles ($7,50 \times 14$ m), tengelyében az ötszögű sanctuariumot és a tornyot a felsőszálláspataki nemesi (nagy) udvart bíró Mara-családnak tulajdonították. Több forrás tanúsága szerint, 1770-72-ben Mara Zsigmond házában jött létre egy nagyobb református közösséget kiszolgáló paróquia. A kezdeti, régebbi, kizárolagosan családi kápolna kiegészítése (kis templommá alakítása) a XVIII. század első felében történt, miután a felsőszálláspataki nemesi (nagy) udvar épületei a kuruc-labanc harcok következtében lakhatatlanná váltak. A Mara-család elhagyta a nemesi udvart és csak a nemesi udvar területén lévő egyházi épületre irányította figyelmét.

A reketyefalvi vár

Reketyefalva (Răchitova) egy elszigetelt helység Hátszeg vidékének északnyugati részén. Reketyefalvára, Téglás Gábor szerint a Hunyadi János elődeihez tartozó Muzsina-család, Dévától 60 kilométerre levő Reketyéjére, Hátszegről a Csilai-völgyön, autóval járható jó úton könnyen eljuthatunk. A falut a körülölelő természet és a táj szépsége, de mindenekelőtt a falu közepén álló középkori várrom látványa teszi érdekessé.

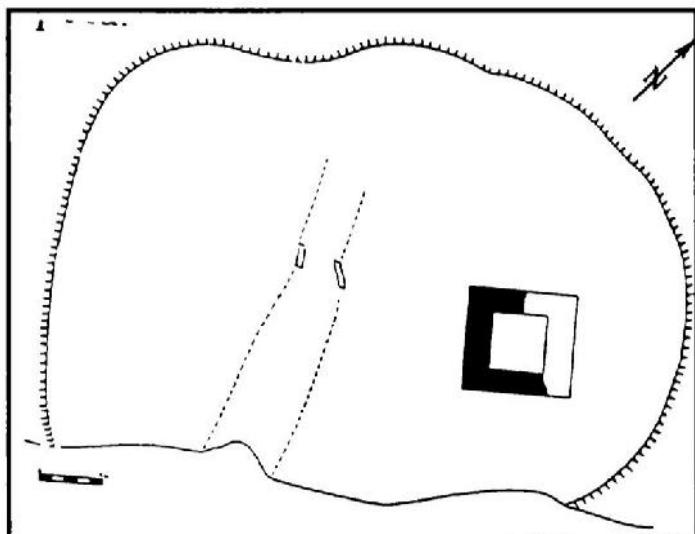
A helység derekán, elég épségben, még megtekinthető az öregtorony (donjon), melyet sánc védett valamikor.

Az iskola közelében, átkelve a falu hasonló nevű völgyén, meredeken felfelé haladva érhetünk fel a vár most egyedülálló lakótornyhához.

A tornyot a Muzsina-család építette a XIV. század utolsó évtizedeiben. Falai archaikus elemeket őriznek. A tornyot körülölelő várfalak között patriarchális lélkör uralkodik: a nagyon egyszerű, valamikor paliszád kerítéssel koronázott, részben vársáncjal kettőzött földhányások nyomai még észrevehetők.

A. A. Rusu és I. Burnichioiu szerint a XV. század közepe táján, amikor az erődítményt a török betörések állandó veszélye miatt korszerűsíteni kellett volna, a Muzsina-család erejét és vagyonát belső nézeteltérések és a családi belharc morzsolta szét; meggyengítették az egymás közötti pereskedések; uradalmuk, rezidenciájuk, ahol várak állott, felosztódott a pereskedő felek között.

A XIV. századi középkori reketyefalvi várrom (Cetatea Răchitova) jelenleg a község tulajdonát képezi, és a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított *Történelmi műemlékek* című jegyzékében, 414. sorszámmal, LMI 2004-HD-II-m-A-03424 kóddal, hivatalosan történelmi műemléknek van beiktatva.

Megjegyzés: „Minden jel szerint a Muzsinák közül származott Hunyadi János anyja.” (Erdély rövid története – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993).

Feljegyzések a demsusi kótemplomról

Demsus nemcsak Hunyad megye, de egész Erdély nevezetes községeinek egyike. A falu feletti dombon emelkedik Erdély egyik legsajátosabb és legjellegzetesebb műemlék temploma, melyet már Kőváry László is Erdély legbizarrabb és egyik legrégebbi épületének nevez. Ez a furcsa építmény, hosszú évtizedek óta művészettörténeti viták, kutatások és vizsgálódások tárgya. A falu neve is rejtelj, és már sok vitára adott alkalmat.

Dr. Sólyom-Fekete Ferenc *Hunyad megye hely- és helységneveinek történetéhez* című tanulmányában azt állítja, hogy a Demsus elnevezés, még kézselfogható régi okleveles nyomok nélkül is, nem egyéb a magyar Dömsös vagy Demses elnevezésnél. A Kendeffy-család levelei között e helység nevét Domsos, Demses, Damsus alakban írják. Aztán Dömös falu van Esztergom megyében, Dömsöd Pest megyében, míg a jelenlegi Densuș elnevezés teljesen szokatlan helységnévképzés a románoknál is – fejtegeti nézeteit Dr. Sólyom-Fekete Ferenc.

Idős Hátszeg-vidéki magyar ajkú lakosuktól, még gyermekkorukban, szülektől hallott fejtegetések alapján, érdekes magyarázatot kaptam a falu Domsos, Damsus, Demsus elnevezésére vonatkozólag. Szerintük a falu neve, elnevezése egy jelentősebb templomépülettel, istenházával (Domus Dei), dómmal, domus-sal bíró, domusos helységet jelent.

Dr. Téglás Gábor szerint, Demsus birtokosainak sorában ismeretes egy XVII. századbeli Lukács de Dempes nevű család, aki a Macsesdi, Gergócs, Zeyk, Kenderesi, Csongrád, Mara, Pogány, Nalácz, báró Kemény családokkal rokonosult s végül fiúágon kihalt. Benkő József 1780-ban, Hunyad megyéről írt soraiban említi utoljára Demsus birtokos családjai közt a Lukács-családot.

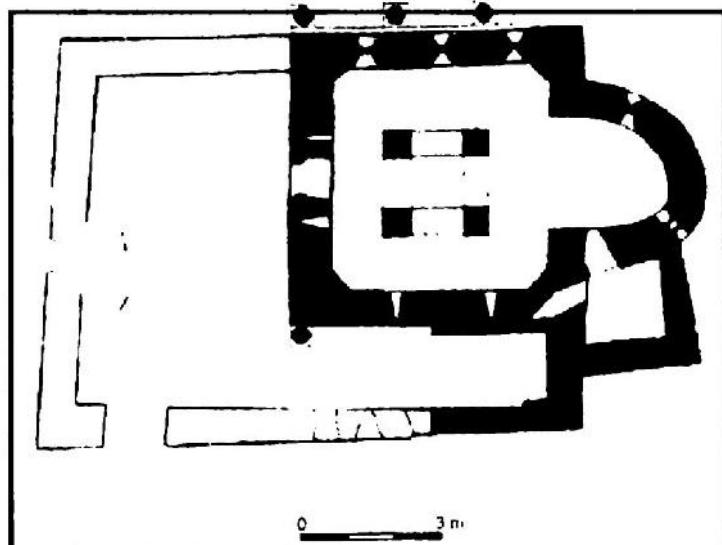
A falu feletti műemlék templom, úgy a kutatók, mint a Demsusra látogató zarándokok és turisták érdeklődésének is a központjában áll. A sok vita ellenére, építésének idejét nem tudják pontosan, a kutatók véleménye ugyanis nagyon különbözik. A nehezen megmagyarázható, furcsa istenházának eredete képzelet szülte, érdekesebbnél érdekesebb értelmezések célpontjává, a dákok és rómaiak, sőt a gótok történelmének dicső epizódjaihoz fűződő legendáknak is tárgyává vált.

Egyes művészettörténészek szerint a templom építésének három szakasza közül a legrégebbi a IV-VI. századra tehető. Ezek szerint az ország legrégebbi temploma lenne. A falakban látható római anyagok, feliratok és domborművek

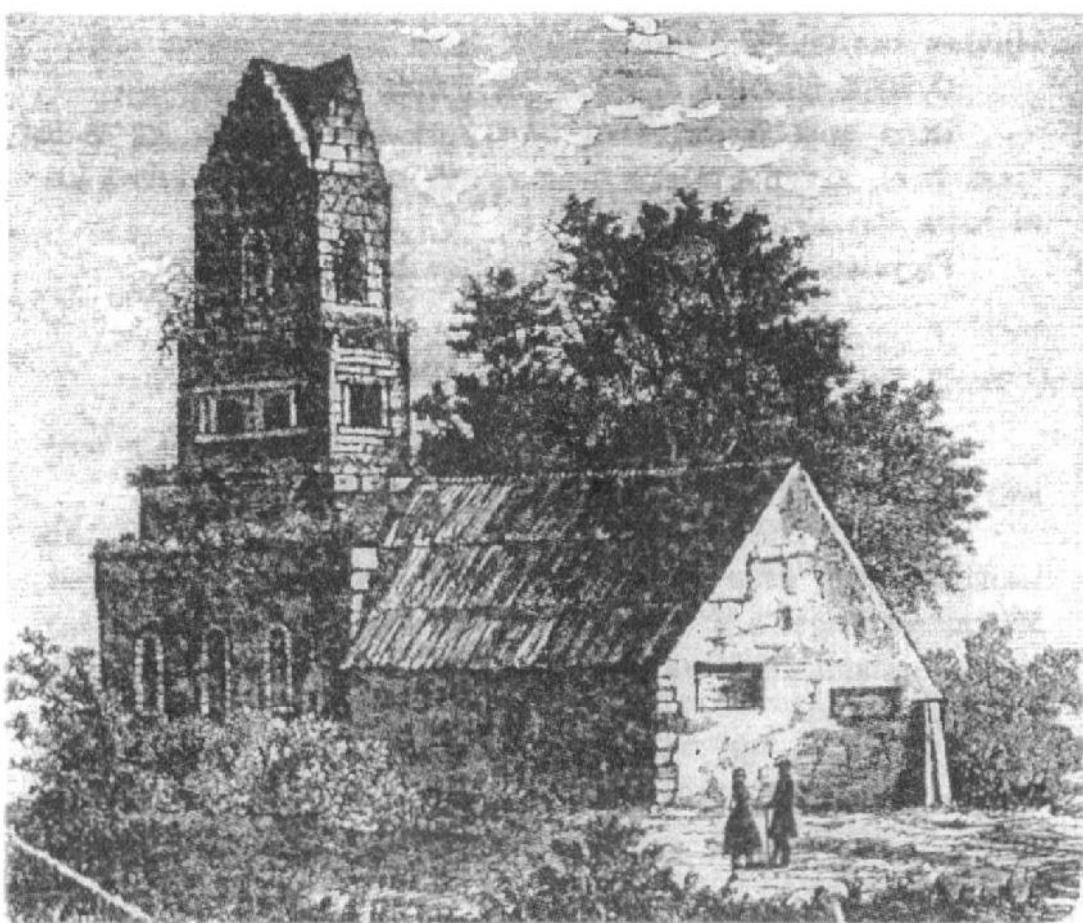
alapján eredetét a római uralom idejére tették. 1775-ben báró Hohenhausen csajkáskerületi császári és királyi határőrségi őrnagy, kiküldetést nyervén a határőrvidék régiségeinek tanulmányozására, a torony alá behelyezett római feliratokból Mars templomára következtetett, holott „a bejárat felett látható freskófoltok a templom katolikus jellegére utalnak” – írja Téglás Gábor.

„Hibás az az elgondolás is, hogy az épület Longinus mauzóleuma lenne” – állítja Dr. Floca Octavian. „Hibás Longinus sírját keresni benne, akit Traianus bizalmas embereként, Decebal követi minőségben letartóztatott, s aki magát inkább megmérgezte, semhogy Traianusnak a háború folytatásában személye akadályt jelentsen. Alaptalan feltevés Longinus sírjának nézni” – írja Téglás Gábor is. A befalazott római sírkövek elhelyezése és az oltárok szövege ez ellen bizonyít.

Csak a XIX. század végén sikerült megérteni, anélkül hogy az előbbi nézeteket végleg elvetették volna, hogy a demsusi templom tulajdonképpen egy középkori építmény, és akkor építették, amikor a helyi közösség elitje erre képessé vált, anyagi kapacitása ezt lehetővé tette. Dr. Floca Octavian a templom román stílusú építészeti és észak-olaszországi (lombardiai) elemeit tartja érdekesnek. A hajó fölött emelkedő négyzetes torony négy megnyúlt orommezővel egy csonka gúlában végződik. A torony alakján és a hajó fedele alatt cikcakkos piros tégladíszítés látható. A demsusi templom ugyan bizáncias és centrális építmény, de közepére helyezett tornya, a XIII. században épült, eredeti katolikus templomok tornyát utánozza – jegyzi meg Makkai László történész. Adrian Rusu és Illeana Burnichioiu a késői román és korai gótikus építészeti jellegek alapján, a templom építését a XIII. század második felére teszik. A templomot építő névtelen mester ismerte korának divatos alkotásait, képzeletvilága aztán lehetővé tette, hogy a Hátszeg-vidéki, eléggé heterogén építőanyagot (nagy mennyiségű faragott és feliratos római emlékkövet, a közelben talált római téglát) ily módon összeállítsa. A templom épületének kezdeti, legrégibb részét nehéz azonosítani. Feltételezik, hogy ez az a négyzetes alaprajzú épületrész, ahol a római oltárkövekből emelt négy tartóoszlopra nehezedik a torony, és ahol a terméskóból épített félkör alakú apszis látható.

Az 1998-as régészeti kutatások alkalmával bizonyossá vált, hogy eredetileg az oltártól délre egy „diakonikon” is a templomhoz tartozott. A XV. század közepe előtt, de lehet hogy már az építkezés első szakaszában is, a hajó déli oldalának hosszában, a többi templomrészhez hasonlóan, egy kólapokkal fedett, ma már legnagyobb részben lebontott kápolna jelent meg. A reformáció után a kápolna déli falát összekötötték a templom nyugati részéhez épített, derékszöget alkotó, ma tető nélküli részleg falával.

*Báró Hohenhausen Die Alterthümer Daciens című munkájában
közölt rajza 1775-ből*

Sokkal később, valószínűleg a XIX. század első felében, miután a déli rész elvesztette boltozatát, megjelentek a római oszlopokból emelt támfalak, melyek napjainkban a hajó déli és északi homlokzatainál láthatók. Valószínűleg akkor helyezték az apszis teteje alá a római kőoroszlánokat is.

A templom építését, több mint bizonyos, hogy az uradalom urai kezdemé-

nyezték. A bejárat fölött elhelyezett, egy kör közepében kereszttel jelzett, elmosódott feliratú márvány emléklap bizonyítja, hogy a XIII. században nagy jelentőséget tulajdonítottak egy személynek, aki valószínűleg a templom alapítója volt. E vidék legkiemelkedőbb személyiségei pedig (Téglás Gábor állítása szerint a Hunyadiakkal rokon) demsusi és reketyefalvi Muzsinák voltak. A család XVI. századi eltúnése időben megegyezik a helyi közösség vallási megosztásával, a kálvinista nemesség megjelenésével, és egyúttal a templom felosztásával is. Így jelent meg ekkor a templom nyugati meghosszabbítása. A XVIII. század elején, a Habsburg-hatalom idején, kettéosztva a parókiákat, a templom a megjelenő görög-katolikus egyház tulajdona lett.

Több mint bizonyos, hogy Demsus urai kezdeményezték a templom freskóinak a festését is. A tartalmas falfestményeket csak az utolsó évek folyamán tárták fel érdemlegesen és tisztították meg.

Az első, legrégebbi falfestmények már a bejáratnál, Szent Miklós és a gyermek Jézust ölében tartó Szűz Mária képe, a templom tiszteletükre való felszentelésére utal. A hajó oszlopain Szent Marina (a sátánnal), a Szentháromság és Szent Bertalan képe (amint boton viszi bőrét) és sok festett és karcolt felirat; keleti falának felső részén pedig az angyali üdvözlet, jobbról és balról arkangyalokkal, és katonaszentek láthatók. Az oltár körüli részletek a boltozat festményeiből a trónon ülő gyermek Jézust tartó Szűz Máriát, az Apostolok szentáldozását, prófétákat, főpapokat és Jézust ábrázolják.

Az alakok ünnepélyessége és monumentalitása, a határozott, kiegyensúlyozott színkeverés, a demsusi falfestmények főszerkesztőjének (a délkeleti ablak alatt), a falra felírt Štefan nevű mesternek jellemzői. Amint a Szent Marina képe alatti feliratból kitűnik, 1443-ban ő és inasai festettek itt. Štefan mester falfestményeinek sajátosságait vélik felismerni a Curtea de Argeș-i, osztrói, reketyefalvi és malomvíztoroki falfestményeken is. Demsuson hagyott munkái a hagyományos bizánci freskódíszítésnek középkori, erdélyi maradványai.

Ez a furcsának tűnő középkori épületegyüttes, fent említett déli helyiségével, amint az 1473-ból fennmaradt belső grafikából kivehető, valószínűleg egy ideig szerzetesi kolostor is lehetett (a Daniel nevezetű pápa neve mellett egy női személy „mama Stana”, valószínűleg apáca neve is megjelenik).

A XVIII. század végéről, a templom nyugati falán, pitești-i Simion, Hátszeg-vidék akkori legnépszerűbb freskófestőjének falfestményei láthatók. Az ikontartó (szentképtartó) is XVIII. századbeli. Felirata: „1789 Popa Simion zugravu”.

A XIX. század első felében az épületet két ízben is tatarozták, és megmentették a végső pusztulástól.

A XX. században több restauráción esett át, és a turizmus leglátogatottabb pontjává vált.

1902-ben Téglás Gábor az általa XIII. századi furcsa istenházának nevezett templomot görög katolikus templomként említi. Kőváry László szerint is „az egyesült görög hitűek temploma”. Jelenleg azonban a görögkeleti egyház tulajdonát képezi, s az erdélyi románság egyik zarándokhelyeként tartják számon. Ottjártunkkor a demsusi görögkeleti pápa elmondta, hogy ez a templom valamikor a kálvinistáknak is szolgált. 1701-ben két pap szolgált Demsuson, egy görögkeleti és egy kálvinista. Erre vonatkozólag elmondott egy faluban hallott anekdotát is: „Befordították az ikonokat a fal felé. Egy óra múlva jött a pápa és visszafordította minden...” Ó mondta el, hogy a harangon magyar felirat van. Annak idején egy Török nevű hölg íratta fel meghalt gyermekének emlékére: „Ha már hangodat nem hallhatom, legalább e harang szava emlékeztessen rád.”

A XVIII. századból Benkő József és Koncz József tekintélyes demsusi magyar birtokos családokat sorol fel: Lukács, Jósika, Nalácz, Bakosnyiczai, Cserei, Antalfi, Bodoni, Nagy és Benkő családokat. Benkő József már idézett munkájából megtudjuk, hogy 1780-ban Demsus és Csula a tustyai református anyaegyház leányegyházai voltak, és hogy az eklézsia lelkésze Várhelyi Mihály volt. Szőts Sándor megjegyzése szerint ez az anyaegyház a XX. század elején már nem létezett.

Jelenleg csak itt-ott találunk a temetőben magyar feliratú sírköveket. A valamikori magyar birtokos családokra pedig csak kúriamaradványok emlékeztetnek.

A XIII. századi és XV-XVII. századokban kibővített demsusi templom (Biserica Sf. Nicolae-Densuși 23) jelenleg a görögkeleti egyház tulajdonát képezi, és a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított *Történelmi műemlékek* című jegyzékében, 254. sorszámmal LMI 2004-HD-II-m-A-03307 kóddal, hivatalosan történelmi műemléknek van bejegyezve.

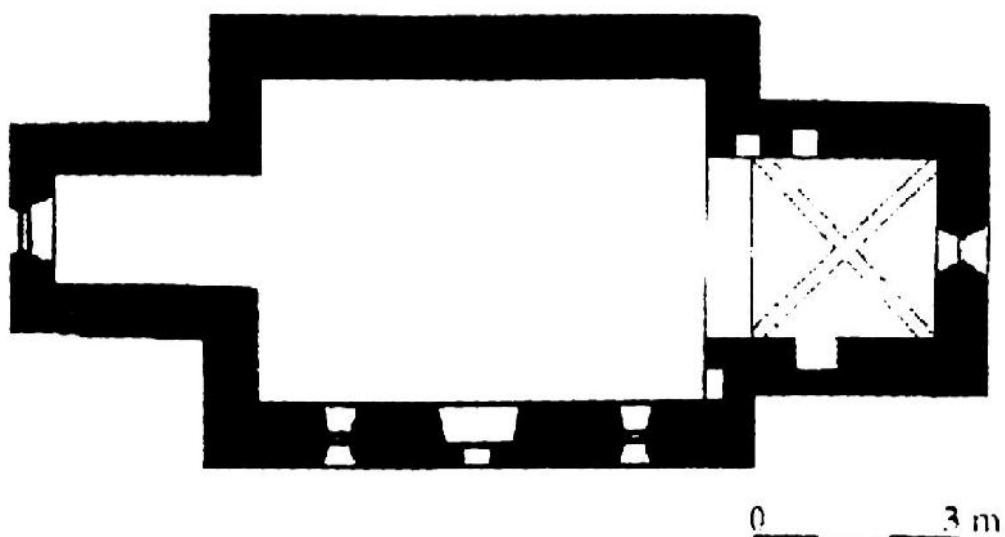
A zeykfalvi műemlék templom

Az országúton Hátszeg felé haladva, Pusztakalántól csupán pár száz méterre, Zeykfalvára (Strei) érkezünk. A zeykfalvi műemlék templom Hátszeg-vidék északi része két középkori templomának egyike. Egy valamikori római farm kerületében található nekropolisz (temetkezőhely) közelébe, egy középkori udvarház területére épült, ahonnan sok építőanyagot, követ és téglát használtak fel. Ez a Sztrigy-melléki falu évszázadokon át a nemesi Zeyk-család birtoka volt. A falu neve is innen származik. Györfy György (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza) szerint a Zeyk, Zayk család neve már 1377-ben ismeretes volt. Téglás Gábor és Koncz József is a XIV. század közepéig vezeti vissza a családot. Hunyad megye első monografiájában, Benkő József 1780-ban írt *Transsilvania Specialis* című munkájában azonban régebbi adatokat is közöl a Zeyk-család genealógiájáról: 1404-ben Zsigmond király új adománylevéllel megerősíti birtokában Zeyk Lászlót, Zeyk Péter fiát; 1377-ben egy atyai örökséggel kapcsolatos oklevél bizonyítása szerint Péter atya Zayk volt. A Zeyk nemzettség ezen Zayktól vezette le családfáját; 1131-ben Zeyk István és testvére, András már Zeykfalvát bírták, túnik ki azon alku-okmánylevélből, melyet Zeyk István 1633-ban a gyulafehérvári levéltárban talált; 1096-ban egy Zaykról, Zeyk Istvánról és az ő édes-testvéréről, Jánosról, 1406-ban „igen régi oklevelek tesznek említést” – sorolja értesüléseit Benkő József. Koncz József azonban kétségbe vonja Benkő állítását, szerinte a Zeyk-családot a XIV. század közepénél feljebb időre nem lehet felvinni.

A Zeyk-család okmányaiból vett adatok szerint, 1377-ben Zeyk Miklós és Péter meghagyatnak Felkitid, Alkitid és Aklus birtokában. Mihály, Zeyk Miklós fia és Zeyk Péter fiai „ők maguk és utódai megemlíttetnek egy 1505-ből származó oklevélben” – olvassuk Benkő monografiájában.

A zeykfalvi öreg templom északi falánál, a pusztuló magyar temető szélén, egy régi emlékkő latin nyelvű felirata hirdeti, hogy a templomot Zeyk Miklós építette. A XX. század utolsó negyedében a templomot kultikus célra már nem használták, restaurálták a templom épületét és azóta csak a látogatók nyitják ki ajtaját.

Ez a középkori tornyos templom egyike a legérdekesebb és talán legrégebbi egyházi műemlék épületeknek a megyében. A templom szerkezete egyszerű, hajója téglalap, szentélye négyzet alakú, nyugatra épült tornyának felső szintjén az őraljaboldogfalvi és demsusi templomokon is látható círcakkos téglaszegély díszítéssel. A háromszintes torony eredeti kőfedelének belső része boltozatos;

kívülről pedig négy háromszögű orommezőben végződik. Földszintjén félhengerszerű boltozat. A különböző szintek ablakai változatos alakúak – a legalsó lőrésszerű, a harmadik szinten ikerablak látható.

Részleteiben a templom épülete úgy román, mint gót stílusú elemeket is őriz, építésének idejét az 1300 körüli évekre teszik.

A toronytól nyugatra, a terepen megjelölték a XV. században a templomhoz épített előcsarnok (pronaosz) rajzolatát is, mely előcsarnokot az 1700-as évek elején lebontották.

A templom legrégebbi részei a torony, a hajó és a szentély; falboltozata és a tetőzet későbbiek.

Valamikor régen a torony törtíves ajtaja lehetett a bejárat. Manapság a hajó déli oldalának kapuján léphetünk be.

A hosszanti boltozatú hajóhoz csatlakozik a csúcsíves gótikus boltozatú apszis. A falban jól látható a tabernákulum, ami katolikus templomok jellegzetessége.

Feltételezik, hogy a templom felépítése után rövidesen ki is festették falait. Már a templom felé közeledve felhívja magára figyelmünket a hajó déli és a szentély keleti, külső falára festett (már kissé elmosódva), a gyermek Jézust vállán hordó Szent Kristófnak tekintélyes méretű alakja; a nyugati kapuzat feletti orommezőben pedig egy még elégé kivehető *Vir Dolorum*.

A templom belső falain megtekinthetők azok a XIV. századi bizánci és nyugati elemeket tartalmazó freskók, melyekről Dr. Floca Octavian is beszámol. Ezekről jegyzi meg Balogh Jolán, hogy az itt látható „imago pietatis”-t ábrázoló falfestmény csak középkori lehet.

A legnagyobb részben fennmaradt falfestmények (az oltár gótikus boltozatán)

Krisztus megdicsőülését és a menetelő apostolokat emelik ki, az apszison pedig román stílusú templomokat szent püspökökkel és prófétákkal, a hajóban egy krisztológiai ciklust, szenteket, a 40 vértanú mártíromságát illusztrálják, és egyéb részben már azonosíthatatlan jeleneteket. Egyes falfestményeket nem azonosítható laikus személyekkel népesítettek be: feltételezhető, hogy a templom patrónusai, építőmesterei vagy a freskók festői lehetnek.

A torony földszintjét is kifestették. Az egyik falfestményen felismerhető Szent György lovas ábrázolása egy egyháziatya kíséretében.

A falfestmény részeit és jeleneteit egymástól gazdag mértani díszítések választják el.

A templom középkori védőszentje nem ismeretes. A Boldogságos Szűz Márianak karján a kis Jézussal való megjelenítése vagy Szent Miklós püspök ábrázolása úgy a hajóban mint a szentélyben, arra enged következtetni, hogy a templomot annak idején a tiszteletükre szentelték fel.

A román és bizánci jellegek sora, a hajó falának egyes jeleneteiben a nyilvánvaló olasz trecento befolyás, a szerb szerkesztésű szlavón magyarázó feliratok, a laikus alakok ruházata, arra utalnak, hogy a freskók festői előzőleg nyugati hagyományokat követő mesterek mellett dolgozhattak és ikonográfiai ismereteiket a görögkeleti templomok kíváncsainak megfelelően alkalmazták. Az ikonográfiai dokumentumok mellett a szentélytől a torony földszintjéig sok festett és karcolt felirat található. A rendkívül érdekes, de egyelőre nem elégé tanulmányozott és értelmezett feliratok a jövőben a középkori Erdély társadalmi és vallási élete kibetűzésének kulcsai lehetnek.

Amikor a dokumentumokban feltűnnék a Sztrigyszentrögyiekkel rokon-ságban álló Zeykek, a falu urai, egyes vélemények szerint (Rusu A. A.) a templom már működött. A következő századokban a templom patrónusait ez a templom képviseli. Vallási szempontból, ők és közösségeik, vallásuk változtatásaihoz igazították imaházukat, ami a falfestményeken is megmutatkozik, és idővel az imahely szétválasztásához vezetett. 1700 körül a templom közelében egy református imaházat építettek. A műemlék templomtól északra, a templom melletti magyar temető szélén ennek lebontott, a régi templommal hasonló méretű alapjainak megjelölt rajzolata megtekinthető.

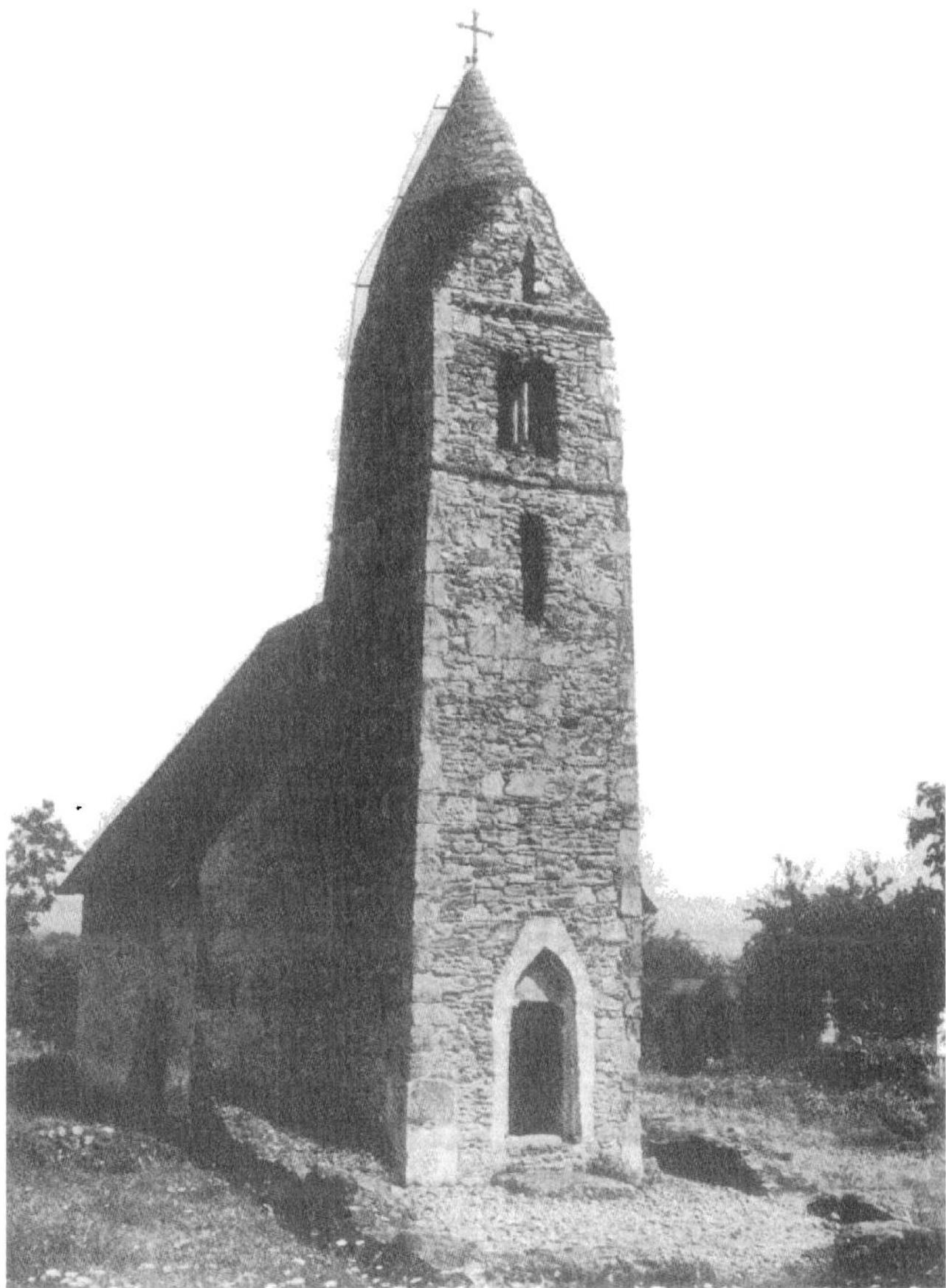
Léstyán Ferenc gyulafehérvári érseki helynök *Megszentelt kövek* című könyvében írja, hogy Zeykfalva középkori katolikus lakói a reformáció idején reformátusok lettek. Benkő József fent említett monografiájában rámutat arra, hogy Zeykfalva a XVIII. században református anyaegyház volt. Téglás Gábor is megjegyzi, hogy 1712-ben Zeykfalván a református egyház virágzott. Leközli

a református papok neveit is: 1712-ben Abrudi István, 1737-ben Ormos István, 1739-ben Szentgyörgyi Ferenc, 1750-ben Győri Pál, 1762-ben Arapataki Sámu, 1775-ben Kis Ferenc. Református papjait a Zeyk-uradalom tartotta. Szőts Sándor sorai szerint, a XVIII. században virágzó református anyaegyház, 1901-ben már csak filia, mely a hosdáti egyházhöz tartozik.

Téglás Gábor szerint a templom 1782-ben a görögkeletiek kezére jutott.

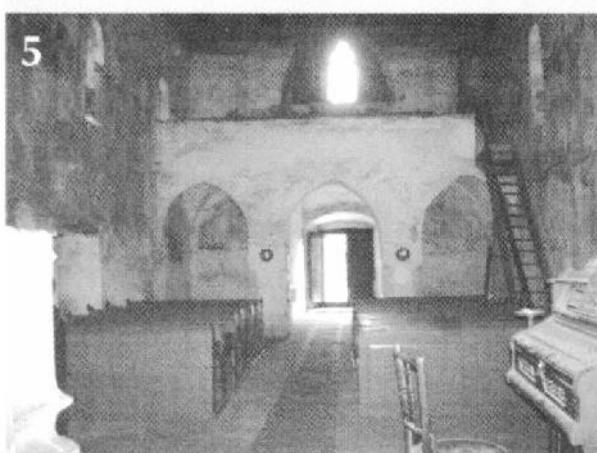
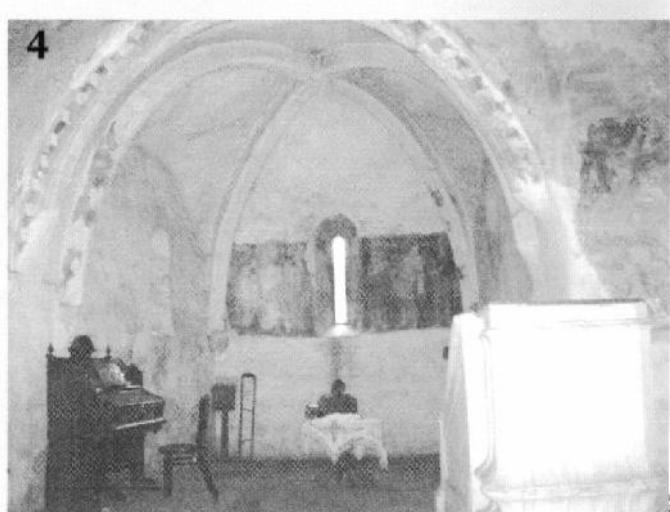
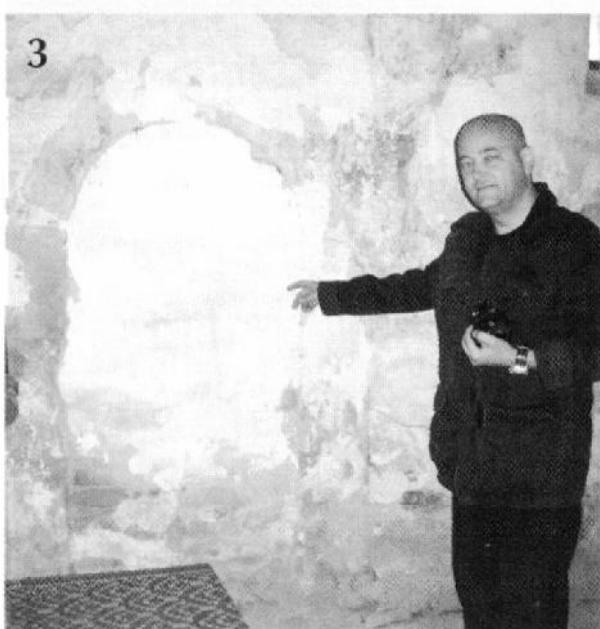
Ezek az ősi falak, az évszázadok történelmi változásait követve egyaránt kiszolgálták a Sztrigy alsó völgyének különböző egyházait, úgy ahogyan vallási illetve nemzetiségi szempontból változtak e vidék népességi viszonyai. A templom jellegzetes története beépül e vidék történelmébe. Évszázadokon át váltakozva a katolikus, református vagy görögkeleti egyházak bástyája volt, de folyamatosan a keresztény hit szolgálatában állt. A zeykfalvi templom egy jellegzetesen dél-erdélyi sorsú istenháza.

A XIII.-XIV. századi zeykfalvi templom (Biserica Sf. sec. XIII.-sec. XIV. din satul Strei – orașul Călan) jelenleg a görögkeleti egyház tulajdonát képezi, és a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított *Történelmi műemlékek jegyzékében*, 458. sorszámmal, LMI 2004-HD-II-m-B-03453 kóddal, hivatalosan történelmi műemléknek van bejegyezve.

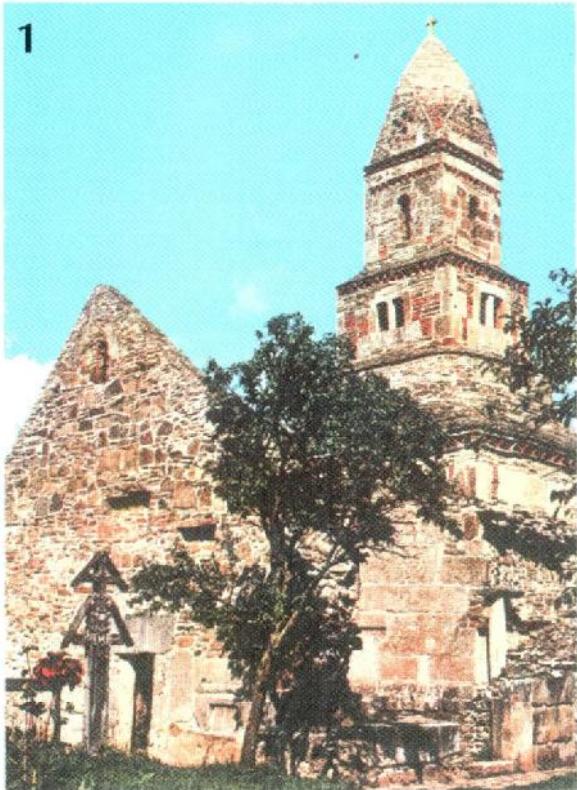
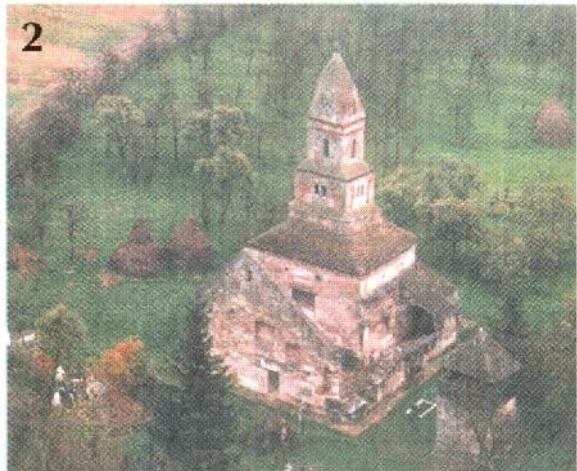
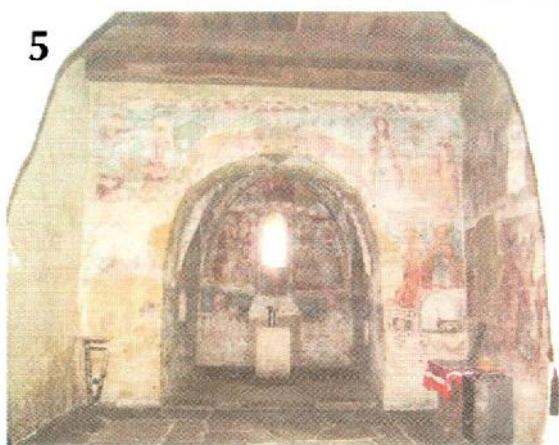
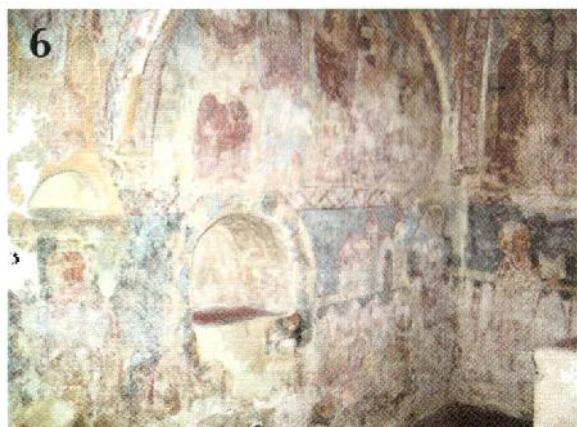

Forrásmunkák

- 1. Benkő József:** Hunyadmegyéről – Transsilvania Specialis – 1780-ból. Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat XVI. Évk. 1904.
- 2. Eskenasy Victor – Rusu Adrian Andrei:** Cetatea Măliești și cnezatul Sălașului (sec. XIV-XVII.)
- 3. Floca Octavian:** Regiunea Hunedoara. Muzeul Regiunii Hunedoara, Intreprinderea de Ind. Locală, Secția poligrafică Deva, 1957
- 4. Kelemen L.:** A felsőszálláspataki Mara-család krónikája, Genealógiai Füzetek, Kolozsvár 10; 1912
- 5. Kővári László:** Erdély régiségei és történelmi emlékei, Kolozsvár, 1892.
- 6. Lestyán Ferenc:** Megszentelt kövek, II. kötet, Glória Kiadó, Kolozsvár, 1996
- 7. Makkai László:** A rendi társadalom kialakulása (1172-1526). Erdély rövid története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993
- 8. Rusu Adrian Andrei:** Cetatea Hațegului. Monografie Istorica și Arheologică. Sargenia 16-17/ 1982-1983, Deva. Acta Musei Devensis
- 9. Rusu Adrian Andrei – Burnichioiu Ileana:** Documente medievale din Țara Hațegului. Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2008
- 10. Rusu Adrian Andrei:** Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700, Satu-Mare, 1997
- 11. Rusu Adrian Andrei:** Castelarea Carpatica. Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2005
- 12. Rusu Adrian Andrei:** Donjoane din Transilvania. Acta Musei Napocensis vol. XVII., Cluj-Napoca
- 13. Schreiber István:** Hátszeg vára. A reketyefalvi toronyerőd. A malajesdi vár és a szálláspataki nemesség kialakulása, Heti Új Szó Évk., Temesvár, 2010
- 14. Téglás Gábor:** Hunyad megyének a török világban szerepelt barlangerdő-dítményei, Századok, 23, 1889.
- 15. Téglás Gábor:** Hunyad megyei kalauz. Kiadja az Erdélyi Kárpát Egyesület, Kolozsvár, 1902

1. Óraljaboldogfalvi műemlék templom 2. A templom bejárata
3. Dr. Ferencz József magyaráz 4. Szentély 5. Templomhajó 6. Kerékablak

1**2****3****4****5****6**

- 1-2. Demszusi műemlék templom**
3. Zeykfalvi műemlék templom
4. Alapítási kő **5. Szentély**
6. Tabernákulum

ISBN 978-973-622-620-5

9 789736 226205